

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

SALNÂMELERE GÖRE XIX. ASRIN II. YARISINDA
ANTAKYA'DA İDÂRÎ VE SOSYO-EKONOMİK DURUM

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

MUHAMMED FATİH YILMAZ

BURSA 2020

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

SALNÂMELERE GÖRE XIX. ASRIN II. YARISINDA
ANTAKYA'DA İDÂRÎ VE SOSYO-EKONOMİK DURUM
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

MUHAMMED FATİH YILMAZ

Danışman:
Dr. Öğr. Üyesi İLHAMİ ORUÇOĞLU

BURSA 2020

TEZ ONAY SAYFASI

T.C. BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 701622020 numaralı Muhammed Fatih Yılmaz'ın hazırladığı **Salnâmelere Göre XIX. Asrın II. Yarısında Antakya'da İdârî ve Sosyo-Ekonomik Durum** konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 22/01/2020 günü 15:00 – 16:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUCOĞLU

Bursa Uludağ Üniversitesi

İslam Tarihi ve Sanatları A.B.D.

Üye

Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ

Bursa Uludağ Üniversitesi

İslam Tarihi ve Sanatları A.B.D.

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Yunus AKYÜREK

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

İslam Tarihi ve Sanatları A.B.D.

22 / 01 / 2020

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 22/01/2020

Tez Başlığı / Konusu: SALNÂMELERE GÖRE XIX. ASRIN II. YARISINDA ANTAKYA'DA İDÂRÎ VE SOSYO-EKONOMİK DURUM.

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 81 sayfalık kısmına ilişkin, 20/12/2019 tarihinde şahsım tarafından TURNITIN adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 13'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

Kaynakça hariç

Alıntılar hariç

5 kelimededen daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

22.01.2020

Adı Soyadı: Muhammed Fatih YILMAZ
Öğrenci No: 701622020
Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları
Programı: İslam Tarihi
Statüsü: Y.Lisans Doktora

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU
22.01.2020

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum SALNÂMELERE GÖRE XIX. ASRIN II. YARISINDA ANTAKYA'DA İDÂRÎ VE SOSYO-EKONOMİK DURUM başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Adı Soyadı: Muhammed Fatih YILMAZ

Öğrenci No: 701622020

Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

Programı: İslam Tarihi

Statüsü: Yüksek Lisans

Tarih ve İmza

22.01.2020

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Muhammed Fatih YILMAZ

Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Anabilim Dalı : İslâm Tarihi ve Sanatları

Tezin Niteliği : Yüksek Lisans

Sayfa Sayısı : xiii+87

Mezuniyet Tarihi : .../.../2020

Tez Danışmanı : Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU

SALNÂMELERE GÖRE XIX. ASRIN II. YARISINDA ANTAKYA'DA İDÂRÎ VE SOSYO-EKONOMİK DURUM

“Salnâmelere Göre XIX. Asrın II. Yarısında Antakya'da İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durum” adıyla hazırlanan bu çalışma, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bir kaza merkezi olan Antakya şehrinin Osmanlı'nın son dönemlerindeki durumu hakkında bilgi vermektedir. Tez, üç bölümden oluşmaktadır. Girişte salnâmeler ve salnâmelerin içerikleri ile çeşitleri hakkında bilgi verildikten sonra Halep Vilayet Salnâmeleri irdelenmiştir. Birinci bölümde Antakya isminin etimolojik kökenlerinin araştırılması yapılarak, bu ismin tarih boyunca kullanılan şekilleri ve değişik yazılışlarına değinilmiştir. Ayrıca Antakya'nın coğrafi konumu ve tarihine dair bilgiler verildikten sonra Osmanlı döneminde Antakya'nın idârî yapısı salnameler ışığı altında incelenmiştir. İkinci Bölümde Antakya'nın etnik, dinî, demografik ve iktisadî yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde ise Osmanlı Antakya'sındaki eğitim-öğretim hayatı anlatılmış, bunun yanısıra Osmanlı'nın şehirde inşâ ettiği mimarî eserler hakkındaki bilgilere değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Halep, Antakya, Salnâme, Vilayet, İdare, Sosyo-Ekonomik Durum.

ABSTRACT

Name and Surname : Muhammed Fatih YILMAZ
University : Bursa Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : History of Islam and Islamic Arts
Brach : History of Islam
Degree Awarded : Master
Page Number : xiii+87
Degree Date : .../.../2020
Supervisor : Dr. İlhami ORUÇOĞLU

This study provides information about the situation of Antioch City which was a county seat within the borders of Ottoman Empire in the last period of Ottoman Empire. The thesis consists of three chapters. In the introduction part, information about Salnames and their contents and types of Aleppo Province Salnames (yearbook) are examined. In the first chapter, the etymological origins of the name Antioch were investigated and the forms and different spellings of this name used throughout the history were mentioned. In addition, after giving information about the geographical location and history of Antakya, the administrative structure of Antakya was examined under the light of salname. In the second part, information is given about the ethnic, religious, demographic and economic structure of Antakya. In the third chapter, the educational life in the Ottoman Antioch is explained and the information about the architectural works built by the Ottomans in the city is mentioned.

Key words: Ottoman, Aleppo, Antioch, Salname (Yearbook), Province, Administration, Socio-economic situation.

ÖNSÖZ

Çalışmamız esas itibarıyla H. 1284/M. 1867, H. 1285/M. 1868, H. 1286/M. 1869, H. 1287/M. 1870, H. 1288/M. 1871, H. 1289/M. 1872, H. 1290/M. 1873, H. 1293/M. 1876, H. 1295/M. 1878, H.1299/M. 1882, H. 1300/M. 1883, H. 1302/M. 1885, H. 1303/M. 1886, H. 1305/M. 1888, H. 1306/M. 1889, H. 1307/M. 1890, H. 1308/M. 1891, H. 1309/M. 1892, H. 1310/M. 1893, H. 1312/ M. 1894, H. 1313/M. 1895, H. 1314/M. 1896, H. 1315/M. 1897, H. 1316/M. 1898, H. 1317/M. 1899, H. 1318/M. 1900 yıllarına ait Halep Vilayet Salnâmeleri'nin Antakya kazasıyla ilgili kısımlarının genel değerlendirmesinden oluşmaktadır.

Genel olarak Osmanlı'daki vilayet salnâmeleri, özelde ise Halep Vilayet Salnâmeleri ve Antakya'yı ilgilendiren kısımlarla ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Ancak yapılan çalışmaların kimisinde tarihlendirme aşamasında, kimisinde dipnot ve kaynak gösterme noktasında, kimisinde ise içerik bakımından eksiklikler mevcuttur. Bize kaynak olmaları açısından güzel bilgiler içeren bu çalışmalara ek olarak bizim hazırladığımız çalışmada ise tarihlendirmeler, dipnotlar ve içerik bilgisi daha ayrıntılı ve düzenli bir şekilde ele alınmaya çalışılmıştır. Her ne kadar bu önemli bilgi kaynaklarını elimizden geldiğince doğru ve eksiksiz olarak irdelemeye çalıştıysak da şüphesiz bazı eksiklerimiz olmuştur. Bununla birlikte bu çalışma ile bölge tarihi hakkındaki çalışmalara az da olsa katkıda bulunabildiysek kendimizi mutlu sayarız.

Araştırmamız esnasında ilgi ve fikirlerinden bizi mahrum bırakmayan, akademik yönlendirmeleriyle desteğini esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU'na, önemli katkılarından dolayı Dr. Öğr. Üyesi Ozaj SULIMAN'a, her zaman yanımda olan değerli aileme ve çalışmama katkı sağlayan bütün dostlarıma teşekkürlerimi sunarım. Tezimin ortaya çıkması hususunda başından sonuna kadar maddi, manevi ve ilmî desteğini esirgemeyen sevgili eşim Serpil YILMAZ Hanımefendiyi, varlığı ve muhabbetiyle en zor anlarımda gönlüme neşe katan oğlum Ömer Asaf YILMAZ'ı da muhabbetle anarım.

Muhammed Fatih YILMAZ

İSTANBUL-2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar.....	xi
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ.....	1
1. TEZİN KONUSU VE AMACI.....	1
2. TEZİN METODU	1
3. TEZİN KAYNAKLARI	2
4. TARİH ARAŞTIRMALARINDA SALNÂMELER	2
4.1. SALNÂME KAVRAMI	2
4.2. SALNÂME ÇEŞİTLERİ	3
4.3. VİLAYET SALNÂMELERİNİN TARİH ARAŞTIRMALARINA KATKISI VE ÖNEMİ	5
5. HALEP VİLAYET SALNÂMELERİ	6

BİRİNCİ BÖLÜM

ANTAKYA'NIN TARİHÇESİ VE İDÂRÎ DURUMU

1. ANTAKYA VE HATAY İSİMLERİ	10
2. COĞRAFİ KONUMU	11
3. TARİHÇE	11
3.1. İSLAM ÖNCESİ ANTAKYA	11
3.1.1. Antakya'da İlk Yerleşimler.....	12
3.1.2. Selekkiyanlar (Selevkos-Selefkî) Dönemi.....	13
3.1.3. Romalılar Dönemi.....	16
3.2. MÜSLÜMANLARIN ANTAKYA'YI FETHİ.....	18
3.2.1. Emeviler Dönemi	20
3.2.2. Abbasiler Dönemi	21
3.2.3. Selçuklular Dönemi.....	22
3.2.4. Memlûkler Dönemi	24
3.2.5. Osmanlı Dönemi	26
3.2.6. Fransızların Antakya'yı Almaları ve Hatay'ın Türkiye'ye Katılması	27
4. OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATI.....	29
4.1. ANTAKYA KAZASININ İDÂRÎ BİRİMLERİ VE GÖREVLİLERİ.....	29

4.1.1. Kaymakamlar	29
4.1.2. Nâib	30
4.1.3. Müftü	31
4.1.4. Tahrîrat Kâtibi	31
4.1.5. Meclis-i İdâre	32
4.1.6. Mahkeme-i Bidâyet Dairesi	33
4.1.7. Nüfus İdaresi	34
4.1.8. Belediye Dairesi	35
4.2. ANTAKYA KAZASI EŞRAFI VE PADİŞAH TARAFINDAN RÛTBE, NİŞAN VE MADALYA İLE TALTİF EDİLENLER	36

İKİNCİ BÖLÜM

ANTAKYA’NIN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

1. DİNÎ YAPI	40
2. DEMOGRAFİK YAPI	44
2.1. XVI. YÜZYIL NÜFUSU	44
2.2. XVI. YÜZYIL KÖY NÜFUSU	46
2.3. XIX. YÜZYIL NÜFUSU	48
2.4. ANTAKYA KAZASINA BAĞLI NAHİYELER	57
2.5. ANTAKYA KAZASININ MAHALLELERİ	58
3. İKTİSADÎ HAYAT	58
3.1. TARIMSAL FAALİYETLER	58
3.2. ARAZİ VE TOPRAK MİKTARI	59
3.3. HAYVANCILIK	60
3.4. SANAYİ	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANTAKYA’DA EĞİTİM-ÖĞRETİM VE MİMARİ YAPI

1. EĞİTİM-ÖĞRETİM	63
1.1. OSMANLI DEVLETİ’NDEKİ EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI	63
1.1.1. Sıbyan Mektepleri	63
1.1.2. Medreseler	64
1.1.3. Rüşdiyeler	65
1.1.4. İdâdîler	65
1.1.5. Sultaniler	66
1.1.6. Darulfünûn	66
1.2. ANTAKYA’DAKİ EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI	67
1.2.1. H. 1316 SENESİNDEKİ SÂLNÂME-İ NEZÂRET-İ MAÂRİF-İ UMÛMİYYE KAYITLARI	68
1.2.2. H. 1317 SENESİNDEKİ SÂLNÂME-İ NEZÂRET-İ MAÂRİF-İ UMÛMİYYE KAYITLARI	69
1.2.3. H. 1318 SENESİNDEKİ SÂLNÂME-İ NEZÂRET-İ MAÂRİF-İ UMÛMİYYE KAYITLARI	70

1.2.4. H. 1319 SENESİNDEKİ SÂLNÂME-İ NEZÂRET-İ MAÂRİF-İ UMÛMİYYE KAYITLARI.....	72
1.2.5. H. 1321 SENESİNDEKİ SÂLNÂME-İ NEZÂRET-İ MAÂRİF-İ UMÛMİYYE KAYITLARI.....	73
2. MİMARİ YAPI.....	74
2.1. CAMİLER.....	74
2.1.1. Sarımiye Camii	75
2.1.2. Ağca Camii (Mescidi).....	75
2.1.3. Mahremiye Camii	76
2.1.4. Kiremitli Camii	76
2.1.5. Kürt Fakih (Kürtfaki-Tufaki) Camii	76
2.1.6. İhsaniye Camii	77
2.1.7. Ahmediye Camii /Şih Ahmet Camii	77
2.1.8. Osmanlı Camii	77
2.2. HANLAR.....	78
2.2.1. Kurşunlu Han	78
2.2.2. Yeni Han (Han-ı Cedit – Otuzbir’in Hanı)	78
2.2.3. Tütün Hanı (Kuyumcular Çarşısı).....	79
2.3. ÇEŞMELER.....	79
2.3.1. Nakip Çesmesi	79
2.3.2. Nefise Kadın Çesmesi	79
2.3.3. Muhittin Paşa Çesmesi.....	79
SONUÇ	81
KAYNAKÇA.....	83

TABLULAR

Tablo 1: Antakya Kazası Eşrafı ve Padişah Tarafından Rütbe, Nişan ve Madalya ile Taltif Edilenler	36
Tablo 2: 1867 senesinde Antakya'nın Dinlere Göre Nüfusu	41
Tablo 3: H. 1308 (M. 1890) senesinde Antakya'da ikamet eden dinî grupların nüfusu.	41
Tablo 4: 1891'de Antakya kazasının din ve mezheplere göre nüfususunu	42
Tablo 5: H. 1314 (M. 1896) tarihinde Antakya'nın dinî yapısı	43
Tablo 6: XX. yüzyıl nüfus bilgrini gösteren H. 1319 (M. 1901) tarihli Haleb Vilayet Salnâmesi'ne göre Antakya'nın dinî yapısı	43
Tablo 7: H. 1324 (M. 1906) tarihli Salnâmeğe göre Antakya'nın dinî yapısı;	43
Tablo 8: 1914'te Halep eyaletinin Halep sancağına bağılı olan Antakya'nın dinî yapısı;	44
Tablo 9: 1526-1584'de Antakya Şehir Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı.....	45
Tablo 10: Antakya Köylerinin Nüfusu	46
Tablo 11: 1293/ 1876 Yılı Halep Sancağı Antakya Kazası	49
Tablo 12: 1285/1868, 1286/1869, 1288/1871 Yılları Halep Sancağı Antakya Kazası....	49
Tablo 13: 1308/1891 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli	49
Tablo 14: 1309/1892 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli	50
Tablo 15: 1310/ 1893 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli	50
Tablo 16: 1312/ 1894 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli	51
Tablo 17: 1313/ 1895 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli	51
Tablo 18: 1314/ 1896 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli	52
Tablo 19: 1315/ 1897 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli	52
Tablo 20: 1316/ 1898 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli.....	53
Tablo 21: 1317/ 1899 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli.....	53
Tablo 22: 1318/ 1900 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli.....	54
Tablo 23: 1319/ 1901 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli	54
Tablo 24: 1320/ 1902 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli.....	55
Tablo 25: 1321/ 1903 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli.....	55
Tablo 26: 1322/1904 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli	56
Tablo 27: 1323/ 1905 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli.....	56
Tablo 28: 1324/ 1906 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli.....	56
Tablo 29: 1326/ 1908 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli	57
Tablo 30: Antakya Kazası'ndaki Medrese, Rüştüye, Sıbyan Okulları ve Talebe Miktarları	67
Tablo 31: H. 1316 (M. 1898) Antakya Mekteb-i Rüştüyesi Kadrosu	68
Tablo 32: Antakya Kazası'nda yabancı devletlere ait Mektep;.....	68
Tablo 33: Antakya Kazası'ndaki İbtidai Mektebi;.....	68
Tablo 34: H. 1317 (M. 1899) Antakya Mekteb-i Rüştüyesi Kadrosu	69
Tablo 35: H. 1317 (M. 1899) Antakya Kazası'ndaki Medreseler	69

Tablo 36: Antakya Kazası'nda Gayrimüslimlere ait Mektepler	70
Tablo 37: Antakya Kazası'nda Yabancı devletlere ait Mektepler	70
Tablo 38: H. 1318 (M. 1900) Antakya Mekteb-i Rüşdiyesi Kadrosu	70
Tablo 39: H. 1318 (M. 1900) Antakya Kazası'ndaki Medreseler	71
Tablo 40: Antakya Kazası'nda Yabancı devletlere ait Mektepler	72
Tablo 41: H. 1319 (M. 1901) Antakya Mekteb-i Rüşdiyesi Kadrosu	72
Tablo 42: H. 1321 (M. 1902) Antakya Mekteb-i Rüşdiyesi Kadrosu	73
Tablo 43: H. 1321 (M. 1902) Antakya Kazası'ndaki Medreseler	73
Tablo 44: Antakya Kazası'nda Yabancı devletlere ait Mektepler	74

KISALTMALAR

A.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.g.t.	: Adı geçen tez
a.yer	: Aynı yer
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Edit.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
M.	: Miladi
s.	: Sayfa
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

1. TEZİN KONUSU VE AMACI

Antakya, doğudan ve güneyden Suriye; kuzeyden ve kuzeybatıdan Osmaniye; kuzeydoğudan Gaziantep; batıdan Akdeniz ve Adana ile çevrilidir. Bulduğu coğrafi konum sebebiyle birçok devletin geçiş güzergâhı üzerindedir. Kaynaklara göre şehrin bilinen ilk tarihi M.Ö. 3000’li yıllara kadar dayanmaktadır. Bölge, sırasıyla Hititlerin, Asurların, Makedonların, Selekkiyanların, Romalıların, Emevilerin, Abbasilerin, Selçukluların, Memlûklerin ve Osmanlı’nın idaresi altına girmiştir.

Stratejik öneminin yanı sıra başta hububat ve meyve olmak üzere bu bölgede tarım alanında hem iklim hem de toprak verimliliği açısından bölge ekonomisine önemli katkılar sağlamış olan Antakya, hayvancılık ve sanayii alanlarında da önde gelen yerlerden birisi olmuştur.

Bu zamana kadar yapılan çalışmalarda Antakya’nın idarî ve sosyo-ekonomik durumunu ortaya koyan çalışmalar olmakla birlikte, tarihî verilerde, şehrin kurumlarında görev almış kişilerin isimlerinde ve daha farklı başlıklarda eksiklikler bulunmaktadır. Amacımız, yaptığımız çalışmayla bu eksikliğin giderilmesine katkıda bulunmaktır.¹

2. TEZİN METODU

Çalışmamıza Halep Vilâyet Salnâmeleri’nin dijital kopyasına ulaşmakla başladığımızı belirtmeliyiz. Sonrasında yüksek lisans tezimizin konusunu oluşturan Antakya’nın idarî ve sosyo-ekonomik durumu, yıldan yıla ortaya çıkan değişimleriyle birlikte salnâmelerdeki bilgiler ışığında değerlendirildi. Salnâmelerdeki bilgiler uzun bir süreci kapsadığı için tek tek incelenerek kayda geçirildi. İstatistikî bilgiler oluşturuldu ve diğer kaynaklarda geçen bazı bilgilerle birlikte konunun işlenmesine gayret edildi.

¹ Örneğin “Salnâmelere Göre Antakya” tezi, araştırmamızı yaparken işimize en çok yarayan ve çalışmamıza katkısı olan bir tezdur. Ancak buradaki bazı bilgilere eklemeler yaparak, nüfus ve eğitim hayatındaki değişiklikleri belirterek ve de mimarî yapıyla ilgili bilgiler vermek suretiyle Antakya hakkında daha fazla bilgiye ulaşılması amaçlanmıştır.

3. TEZİN KAYNAKLARI

Antakya'nın idarî ve sosyo-ekonomik tarihiyle ilgili hem eski dönemlerden kalma hem de günümüzde ulaşılabileceğimiz birçok doküman bulunmaktadır. Arşiv belgelerine baktığımızda araştırmamızın esas dayanak noktasını da oluşturan salnâmelerin, özelde ise Halep Vilâyet Salnâmeleri'nin varlığını görmekteyiz. Çalışmamızı hazırlarken ilk olarak bu salnâmelerden yararlanılmıştır. Bunlara ilâveten konuyla doğrudan veya dolaylı bağlantısı bulunan birçok eser incelenmiştir. Arşiv kaynaklarına ek olarak şehir hakkında yazılmış eserler, bu alanda yapılmış doktora ve yüksek lisans tezleri, makaleler ve ansiklopedi maddeleri gözden geçirilerek çalışmamız oluşturulmuştur.

4. TARİH ARAŞTIRMALARINDA SALNÂMELER

4.1. SALNÂME KAVRAMI

Tarihe yön veren Osmanlı Devleti'nin geçmişine dair elimize birçok bilgi kaynağı ulaşmıştır. Ancak hiç şüphesiz bu referanslar içerisinde salnâmeler önemli bir yer tutmaktadır. Salnâme, bir sene içerisinde yaşanmış hadiseler hakkında bilgi vermek amacıyla neşredilmiş yazılı eserler manasında bir tabir olup Türkçe'ye Tanzimat'tan sonra girmiştir.² Etimolojik (köken bilimi) olarak kökeni Farsça'ya dayanan, Farsça yıl/sene anlamındaki “sâl” kökü ile yine Farsça yazılı şey, mektup, kitap anlamında kullanılan “nâme” kelimesinin bir araya gelmesiyle oluşan salnâmenin karşılığı olarak günümüz Türkçesi'nde “yıllık” kelimesi kullanılmaktadır. Salnâme, Fransızca'da “annuaire”, İngilizce'de “year book”, Latince'de “annus” kelimeleri ile karşılanmaktadır. Ayrıca çeşitli Avrupa dillerinde salname manasında “Almanak ve Kalenderiye” tabirleri de kullanılmaktadır.³

İlk annuaire (salnâme) Fransa'da Miller tarafından 1793 senesinde Paris'te neşredilmiştir. Daha sonraki tarihlerde yine Fransa topraklarında çeşitli konularda yüzlerce annuairenin yayımlandığı görülür. Örneğin; Annuaire Politique (Siyasi Yıllık), Annuaire Historique (Tarih Yıllığı), Annuaire Administratif (İdare Yıllığı) gibi birçok alanda salnâme türü eserler meydana getirilmeye başlanmıştır. Kısacası söylenebilir ki bu

² Hasan Duman, *Osmanlı Yıllıkları (Salnâmeler ve Nevsaller)*, İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürü Merkezi (IRCICA), 1982, s.17. (Not: 2 Ekim 2006 yılında dijital ortama aktarılan baskısından alıntılanmıştır).

³ İlhan Palalı, “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Değeri”, *Şanlıurfa, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 23 (2010), s. 1

türün tarihteki ilk numuneleri Fransızlar tarafından neşredilmeye başlanmıştır. Avrupa’da birçok ülkede almanaklar (salnâme) yanında resmî yıllıklar da yayımlanmıştır.⁴

4.2. SALNÂME ÇEŞİTLERİ

Salnâmeler, üç kıtaya hâkimiyet kurmuş Osmanlı’nın tarihi, idarî yapısı, kurumları, kurumlarında görev alan memurları, ilmî, iktisadî, siyasî, askerî, kültürel yapısı ve diğer alanlara dair önemli bilgileri bulabileceğimiz Devlet, Nezâret ve Vilayet salnâmeleri tarzında üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlarla birlikte bir de hususi müesseseler ya da şahıslar tarafından neşredilen özel/gayri resmi salnâmeler vardır. Özel salnâmelerden bazıları pek ciddi olsa da bazılarının içinde mizah da bulunmaktadır. Resmi bir mahiyeti bulunmayan bu salnâmelerin ilki *Türkiye* adı ile Ali Suavi tarafından H. 1288 (M. 1871) senesinde Paris’te yayımlanmıştır. Kişilere ait bu özel salnâmeler çoğunlukla resimlerden oluşmaktadır ve içindekiler çeşitlilik göstermektedir.⁵

Osmanlı’da salnâmelerin ortaya çıktığı dönemde şahsî olarak hazırlanmış özel salâmelere örnek olarak;

Ebüzziya Tevfik, *Salnâme-i Hadîka*,

Mehmet Arif, *el-Münakkah*,

Ahmet İhsan, *Nevsâl-i Servet-i Fünun*,

Hüseyin Vassaf, *Nevsâl-i Ars*,

Besim Ömer Paşa, *Nevsâl-i Afiyet*,

Mehmet Tahir, *Nevsâl-i Ma’lumat*,

Selanikli Tevfik, *Nevsâl-i Askerî*,

Osman Ferid ve Ekrem Reşad, *Nevsâl-i Osmanî*,

İsmail Gaspıralı, *Salnâme-i Türkî* gibi salnâmeler gösterilebilir.⁶

⁴ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1954, Cilt 3, s. 105-106., Tevfik Sütçü, “Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Sâlnâmeler ve Yıllıklar”, *İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 18 (2004), s. 84.

⁵ Âdem Topkaya, *Salnâmelere Göre Konya Vilayeti (Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı)*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 2.

⁶ Topkaya, a.g.t., s. 3.

İlk olarak 1847 ve sonuncusu 1922 yılları arasında yayımlanan salnâmelerin en eski, en düzenli ve en uzun ömürlü yayımlananları hiç şüphesiz devlet eliyle hazırlatılan Devlet salnâmeleri olmuştur. İlk Devlet salnâmesi, Osmanlı'nın 31. padişahı olan Sultan Abdülmecid (1839-1861) zamanında sadrazamlık görevini icra eden Reşid Paşa'nın isteği doğrultusunda 1263/1847 yılında A. Vefik Paşa'nın gayretiyle hazırlanmış ve “Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye” ismiyle yayımlanmıştır. Bu Devlet Salnâmelerinin 1847-1880 tarihleri arasında yayımlananları litografya tekniğiyle yani taş baskı şeklinde, daha sonrakiler ise yaygınlaşması vesilesiyle matbaa harfleri (hurufat) aracılığıylaadır. Osmanlı Devleti'ne ait son devlet salnâmesi 1918 tarihinde yayımlanmış olup devlet salnâmelerinin toplam sayısı 67 adettir.⁷

Nezâret salnâmeleri olarak hazırlanan yıllıklar ise, ilgili nâzırlıklar tarafından çıkarılan devlet salnâmeleri gibi, düzenli yayımlanmalarına rağmen ait oldukları nâzırlıkların teşkilatını, görevlilerini, tarihçelerini ve ilgili faaliyetlerini vermeleri bakımından neşredildikleri döneme ait önemli bilgi kaynaklarıdır. Bu salnâmeler, nâzırlıklar ve askeri kurumlarca hazırlanarak H. 1282-1326 (M. 1865-M. 1908) seneleri arasında 51 tane olarak yayımlanmıştır.

İlk nezâret salnâmesi günümüzde yerini Milli Savunma Bakanlığı'na bırakmış olan Harbiye Nezareti (Bakanlığı) tarafından 14 kez “Salnâme-i Askerî” adıyla H. 1282/M. 1862-63 tarihinde yayımlanmıştır. Daha sonraki tarihlerde ise farklı bakanlıklar kendi salnâmelerini oluşturmuşlardır.⁸

Salnâme geleneğinin olgunlaşarak düzenli hale gelmesi ise, ancak H. 1284 (M. 1867) Vilayet Nizâm-nâmesi'nin yayımlanmasıyla mümkün olabilmıştır. Osmanlı'da vilâyet sistemine geçilmesinden sonra her vilâyette, hatta müstakil sancaklarda bile resmî salnâmeler neşredilmeye başlanıp bir kısmında her yıl düzenli olarak, bir kısmında ise ara ara neşriyata devam edilmiştir.⁹ Vilayet salnâmelerinin yayımlanmasına Halep Mektubî Kalemi'nde görevli olarak bulunan İbrahim Halet Bey tarafından “**Fihrist-i Vilayet-i Haleb**” adıyla düzenlenen ve istatistikî verilerin yer aldığı eserin, Bâb-ı Âlî'nin dikkatini çekmesi üzerine başlanmıştır. İbrahim Halet Bey'in hazırladığı bu eser üzerinde gerekli

⁷ Süleyman İnan, “Aydın Vilayeti Salnamelerine Göre Denizli (1890-1900)”, *Denizli, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 5 (1999), s. 27-28.

⁸ Bilgin Aydın, “Salnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 2009, C. 36, s. 52-53., Sütçü, a.g.m., s. 86-87.

⁹ Palalı, a.g.m, s. 6.

incelemeler yapılmış ve birer örneği diğer vilayetlere gönderilmek suretiyle benzeri yıllıklar hazırlanması için emirler verilmiştir.¹⁰

Vilayet salnâmelerinin ilkinin hangisi olduğu kesin olarak tespit edilemese de, H. 1283 (M. 1866-1867) senesine ait olan Bosna Vilayet Salnâmesi'nin ilk vilayet salnâmesi olması ihtimaller çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bosna'yla birlikte Trabzon ve Halep Salnâmeleri'nin de ilk vilayet salnâmeleri oldukları konusunda görüşler vardır.¹¹ Osmanlı Devleti'nin son vilayet salnâmeleri Beyrut vilayeti ve Bolu livasınca çıkarılanlardır. Vilayet salnâmeleri H. 1283-1336 (M. 1866-1918) seneleri arasında yayımlanmış olup tamamı 527 adettir.¹²

4.3. VİLAYET SALNÂMELERİNİN TARİH ARAŞTIRMALARINA KATKISI VE ÖNEMİ

Osmanlı Devleti'nin yayımladığı ve her yönden faydalı olan vilayet salnâmelerinde, ele alınan bölgenin gerek hususi ve gerek özel tüm teşkilat ve müesseselerinden, bunların başındaki görevlilerden, bölgenin tarihi, özellikleri, önemli sanatsal eserlerinden, âbidevî yapılarından, madenlerinden, ticaretinden, geçim kaynakları ve nüfusundan bahsedilmektedir. Tüm bu veriler çerçevesinde değerlendirecek olursak, salnâmeler hem dönemin hem de günümüz problem ve olaylarına ışık tutmaları açısından çok önemli tarihî kaynaklardır.

Vilayet salnâmeleri genel yapı itibarıyla ve içerik olarak aynıdır. Ön sayfalarında kaçınıcı kez, nerede basıldığına yer verildikten sonra ilk insan ve ilk peygamber Hazreti Âdem'den bahsedilmesinin ardından meydana gelen önemli hadiselerin verildiği bir takvim bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar karyelere bölünüp her karye bir belediye idaresi olarak kabul edildiği için vilayet salnâmelerinde sıra ile bölgedeki görevliler belirtilmektedir. Bölgenin coğrafi yapısı ayrıntılı bir şekilde tasvir edilir. Kuzeyinde, doğusunda, batısında ve güneyinde hangi sancakların, dağların, ovaların, nehirlerin vs. yer aldığı ifade edilir. Ardından yerleşim

¹⁰ Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Halep*, Ankara: Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM), 2012, s. 18.

¹¹ Özellikle Şemseddin Sami'nin Kamûs-u Âlâm'ındaki şu satırları yukarıdaki iddiayı destekler niteliktedir: "...Fihrist-i Halep' namıyla ve istatiki yolunda tertib ettiği bir salname Bab-ı Ali'ce takdir olunarak, birer nüshası vilâyâta irsal ve numune ittihazıyla bu yolla salnâmeler yapılması iş'ar olunmuştu..."

¹² Zemzem Yüçetürk, "İlk Vilayet Salnamesi Olan 1283 (1866-1867) Tarihli Salnameye Göre Bosna'nın İdarî Yapısı", *Artvin, Karadeniz Araştırmaları Dergisi (KaraM)*, S. 59 (2018), s. 205., İnan, a.g.m., s. 28.

yerinin nüfusuyla ilgili bilgiler rakamlarla verilir. Sadece Müslüman nüfusundan değil, gayrimüslimlerin sayılarından da bahsedilir. Bölgeden göç olmuşsa veya bölgeye muhacir gelmişse bunlar zikredilir. Tüm bu bilgilerin yanısıra yerleşim yerinin ekonomisi (ziraat, hayvancılık, maden, doğal kaynaklar, kaplıcalar ve varsa sanat yönleri) hakkında bilgiler verilir. Ekonominin sancağa ve vilayete katkısı üzerinde durulur. Sosyal ve kültürel kurumlar (vilayet/sancaktaki rüştiye mekteplerinin sayısı, öğrenci mevcutları, idadi mektepleri varsa bunlara dair veriler, ders veren hocalar, kıraathaneler, vakıflar, hamamlar) ile dini kurumlara (mescid, cami, kilise) ait önemli malumatlar verilmektedir.¹³

5. HALEP VİLAYET SALNÂMELERİ

Vilayet salnâmelerine dair genel bilgileri verdikten sonra çalışmamızın temeli olan Halep Vilayet Salnâmeleri'ne baktığımızda, Hicri 1284-1326 (M. 1867-1908) yılları arasında basılmış olan toplam 33 tane salnâmenin olduğu görülmektedir. Halep adına neşriyatı yapılan salnâmelerde vilayetin genel işleyişine dair bilgiler yer almaktadır. Bu çalışmada, belirtilen tarih aralığı dikkate alınarak sözü edilen 33 salnâmeden 26 tanesindeki bilgiler konu başlıkları çerçevesinde kullanılarak Halep vilayetinin Antakya kazasına dair genel bir görüntü oluşturulmaya çalışılmıştır.

Halep vilayetine dair neşredilmiş tüm salnâmelerin listesi şöyledir¹⁴:

- 1- H.1284 (1867) Halep Vilayet Matbaası, 204 Sayfa.
- 2- H.1285 (1868) Halep Vilayet Matbaası, 306 Sayfa.
- 3- H.1286 (1869) Halep Vilayet Matbaası, 331 Sayfa.
- 4- H.1287 (1870) Halep Vilayet Matbaası, 181 Sayfa.
- 5- H.1288 (1871) Halep Vilayet Matbaası, 192 Sayfa.
- 6- H.1289 (1872) Halep Vilayet Matbaası, 162 Sayfa.
- 7- H.1290 (1873) Halep Vilayet Matbaası, 165 Sayfa.

¹³ Abdullah Yüksel, *H. 1287 (M. 1870) – H. 1297 (M. 1880) Yılları Arasında Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmelerinde Kütahya Sancağı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 4-5., Yüçetürk, a.g.m., s. 206., Ahmet Zeki İzgöer, “Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi”, C. 3, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 6, s. 549., Aydın, a.g.md., s. 51-54.

¹⁴ Eroğlu, Babuçoğlu, Köçer, a.g.e., s. 19-20.

- 8- H.1293 (1876) Halep Vilayet Matbaası, 158 Sayfa.
- 9- H.1295 (1878) Halep Vilayet Matbaası, 127 Sayfa.
- 10- H.1299 (1882) Halep Vilayet Matbaası, 94 Sayfa.
- 11- H.1300 (1883) Halep Vilayet Matbaası, 117 Sayfa.
- 12- H.1302 (1885) Halep Vilayet Matbaası, 212 Sayfa.
- 13- H.1303 (1886) Halep Vilayet Matbaası, 229 Sayfa.
- 14- H.1305 (1888) Halep Vilayet Matbaası, 218 Sayfa.
- 15- H.1306 (1889) Halep Vilayet Matbaası, 216 Sayfa.
- 16- H.1307 (1890) Halep Vilayet Matbaası, 190 Sayfa.
- 17- H.1308 (1891) Halep Vilayet Matbaası, 259 Sayfa.
- 18- H.1309 (1892) Halep Vilayet Matbaası, 180 Sayfa.
- 19- H.1310 (1893) Halep Vilayet Matbaası, 265 Sayfa.
- 20- H.1312 (1894) Halep Vilayet Matbaası, 322 Sayfa.
- 21- H.1313 (1895) Halep Vilayet Matbaası, 308 Sayfa.
- 22- H.1314 (1896) Halep Vilayet Matbaası, 324 Sayfa.
- 23- H.1315 (1897) Halep Vilayet Matbaası, 330 Sayfa.
- 24- H.1316 (1898) Halep Vilayet Matbaası, 335 Sayfa.
- 25- H.1317 (1899) Halep Vilayet Matbaası, 360 Sayfa.
- 26- H.1318 (1900) Halep Vilayet Matbaası, 378 Sayfa.
- 27- H.1319 (1901) Halep Vilayet Matbaası, 412 Sayfa.
- 28- H.1320 (1902) Halep Vilayet Matbaası, 428 Sayfa.
- 29- H.1321 (1903) Halep Vilayet Matbaası, 504 Sayfa.
- 30- H.1322 (1904) Halep Vilayet Matbaası, 521 Sayfa.
- 31- H.1323 (1905) Halep Vilayet Matbaası, 542 Sayfa.
- 32- H.1324 (1906) Halep Vilayet Matbaası, 539 Sayfa.

33- H.1326 (1908) Halep Vilayet Matbaası, 530 Sayfa.

Halep Vilayet Salnameleri 33 adet neşredilmiştir ve toplam sayfa sayısı yaklaşık 9.500 olarak hesaplanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
ANTAKYA'NIN TARİHÇESİ VE İDÂRÎ DURUMU

1. ANTAKYA VE HATAY İSİMLERİ

Antakya şehrinin kuruluşu ve Antakya isminin menşesine dair birçok görüş ortaya atılsa da genel olarak ismin tarihi sürecine dair şunlar söylenebilir;

Milattan önce 323 senesinde Büyük İskender'in vefatından sonra devletinin yönetimi ve toprakları, onun şöhretli komutanlarından Antiokhos'un oğlu Selevkos'a kaldı. Selevkos (Nikator) kendi yönetiminde bir krallık kurarak devletine uygun bir başkent oluşturmak istedi. Bu amaçla bölgenin birçok yerini inceledi ve bugün şehrin orta kısmından geçen Asi Nehri'nin kenarında başkent yapmayı düşündü. Kısa zaman içerisinde şehrin inşasını tamamlayan Selevkos, babasını onurlandırmak için şehre onun adına izafeten "Antiokhia" dedi. Kaynaklardan anlaşıldığına göre yeni kurulan kent aynı adla kurulan birçok şehirden ayırt edilebilmek için "Asi kenarındaki Antakya (Antiokhia)" veya "Defne yakınındaki Antakya (Antiokhia)" olarak tanımlanmıştır.

Antiokhia, Roma ve İskenderiye gibi büyük şehirlerden sonra devrin üçüncü büyük kenti konumuna gelmiştir. Roma Devleti'nin ikiye ayrılmasıyla birlikte (M.S. 395) Antakya, Bizans Devleti'nin (Doğu Roma) elinde kalmış, Yermük Savaşı sonucu Müslümanların eline geçmiştir. Bizans ve Haçlılar Antakya'yı bir ara tekrar zaptetseler de Müslümanlar bölgede mutlak hâkimiyet kurmuşlardır.

Müslümanların şehri fethetmesiyle birlikte İslâm öncesi dönemde Antiochia, Antioch, Antioche ve Antiochë şeklinde birçok türeviyle birlikte zikredilen şehrin ismi İslâmi dönemde Antâkiye şekline dönüşmüştür. Zaman içinde kullanım farklılıkları olsa da son hali günümüzdeki şekliyle Antakya'dır.¹⁵

Bölge için geçmişten günümüze kadar genel olarak kullanılan Antakya ismi, tarihi seyir sonucunda Türkiye'nin kurulmasıyla birlikte eskiden kullanılan "Hattena" ve/veya "Hattı" isimlerine binaen Hatay olarak değiştirilmiştir. Antakya ise Hatay ilimizin bir ilçesi konumunda kalmıştır. Ancak isim konusunda halen bazı iddialar ortaya atılmakta, Hatay ili aynı zamanda Antakya'dır diyenlere karşı Hatay'ın bir il, Antakya'nın ise sadece bir ilçe olduğunu vurgulayanlar da bulunmaktadır. Son olarak yaklaşık 2400 yıllık bir kökeni olan Antakya ismi İller İdaresi Genel Müdürlüğü tarafından çıkarılan bir

¹⁵ Halil Sahillioğlu, "Antakya", TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, 1991, C. 3, s. 228-232.

uygulamayla nüfus cüzdanlarından kaldırılarak doğum yeri kısmında Hatay yazılmaya başlanmıştır.

2. COĞRAFİ KONUMU

Antakya, Akdeniz Bölgesi'nin doğu ucunda yer almaktadır. Doğudan ve güneyden Suriye; kuzeyden ve kuzeybatıdan Osmaniye; kuzeydoğudan Gaziantep; batıdan Akdeniz ve Adana ile çevrilidir.

Antakya çevresinde yer alan dağlar; Amanos (Nur) dağları ve Kel dağdır. En önemli yaylalar Atik, Zorkun, Soğuk Oluk yaylalarıdır. Ova olarak ise; Asi, Karasu ve Afrin Çayı, Dört Yol, Arzus zikredilebilir.¹⁶

3. TARİHÇE

3.1. İSLAM ÖNCESİ ANTAKYA

Antakya'nın İslam öncesi tarihine giriş yapmadan önce özet bilgi verecek olursak, şöyle bir tarihçe karşılar bizi: İlk zamanlarda, özellikle de Roma ve Bizans dönemlerinde Antakya önemli bir ticaret, sanayi, sonrasında dinî merkez olması dolayısıyla dikkat çekmiştir. Kentin kuruluşu Büyük İskender zamanına kadar gitse de şehir, gerçek kimliğini Selevkos döneminde elde etmiştir. Onun ölümünden sonra da Selefkiyan (Selefki) Devleti'nin¹⁷ başkenti konumuna gelen şehir bu dönemde, iki mahalleye ayrılmıştır. Bir mahallede Makedonyalılar ile Yunan asıllılar ikâmet ederken, diğer mahallede ise şehrin yerlileriyle Yahudiler yaşamışlardır.

Selefkiyanlar, Milattan önce 69 senesinde (bazı kaynaklarda M.Ö. 64) Roma'ya bağlı özerk konuma gelince, kentte Roma etkisi görülmeye başlanmıştır. M.S. 35 (37, 52) ve 115 senelerinde şiddetli depremler geçiren kent, büyük yıkımlara uğramıştır (özellikle 115 yılında meydana gelen depremde hayatını kaybedenlerin sayısı 260.000 civarındadır). 250'li yıllarda bölge Sasani etkisine girmiştir. 7. asra gelindiğinde ise İranlılarca boşaltılan kent, eski kimliğini kaybetmeye başlamıştır.¹⁸

¹⁶ Kara, a.g.t., s. 16.

¹⁷ Kaynaklarda "Selefkiyan, Selefki, Selevkos Krallığı/Devleti" olmak üzere birçok şekilde ifade edilmektedir.

¹⁸ Kemal Beyen vd., "Antakya'nın Geçmişten Günümüze Sismik Aktivitesi ve Yapılması Gerekenlerin Bir Uluslararası Konferansın Işığında Değerlendirilmesi", *Ankara, Türkiye Mühendislik Haberleri Dergisi*, S. 423 (2003), s. 52., Sahillioğlu, a.g.md., s. 228-232., Eroğlu, Babuçoğlu, Köçer, a.g.e., s. 25-26.

3.1.1. Antakya'da İlk Yerleşimler

Günümüzde Hatay ilimizin sınırları içerisinde yer alan Antakya'nın kaynaklara göre bilinen ilk tarihi M.Ö. 3000'li yıllara kadar dayanmaktadır. Şehir, zamanının önemli imparatorlukları ve devletleri arasında bir savaş meydanı olarak kullanılmıştır. Savaşların baş aktörlerinden olan Hititler, Torosları aşarak Antakya'ya M.Ö. 1800'lü yıllarda gelmiştir. Bu tarihlerde Antakya ve çevresinde Babilliler bulunmaktaydı. Hititler, bölgeyi ele geçirmek için Babillerle giriştikleri mücadeleyi kaybetmişler ve bu bölgeye yerleşememişlerdir. Antakya yöresi, M.Ö. 1600'lerde merkezi Halpa (Halap) olan Yamhad Krallığına tabi bir beyliğin hâkimiyetindeydi. Ancak bu dönemde Orta Anadolu'da başında I. Hattuşil (M.Ö. 1650-1620) bulunan Hitit Krallığı yeni bir siyasal güç olarak ortaya çıktı.¹⁹

Antakya'yı ele geçirmek isteyen Hitit Krallığı'nın başına I. Hattuşil'den sonra oğlu Murşil geçti ve Yamhad Krallığı'nın üzerine yürüyerek merkez konumundaki Halpa'ya kadar ilerledi. Böylece hedefleri doğrultusunda Antakya'nın da içinde bulunduğu Hatay yöresi, Hitit Devleti'nin egemenliğine girdi. Hitit Krallığı, bölgenin önemli prenslikleri de dâhil Mısır ve Asur krallıklarıyla yıllar süren bir mücadeleye girişti. Mağlubiyetle sonuçlanan savaşların ardından M.Ö. 1278 yılında Kadeş Antlaşması imzalandı ve Antakya egemenliği devam etti. Fakat M.Ö. XIII. yy'da Hitit Krallığı yerini yavaş yavaş Asur Krallığı'na bırakmaya başladı. Asurlular karışıklıklar ve çarpışmalar sayesinde M.Ö. 743'de Antakya'yı topraklarına kattı.²⁰

M.Ö. 612 yılında Medler ve Babiller, Asur krallığının başkenti Ninova'yı alarak Asur Krallığı'nı yıktılar. Topraklar iki devlet arasında paylaşıldı. Antakya yöresinde hüküm süren Babillerin egemenliği Part istilasına kadar sürdü. Part İmparatorluğu güçlenerek Antakya'yı ele geçirdi. Antakya'daki Part hâkimiyeti ise Makedon istilasına kadar kesintisiz bir şekilde devam etti.²¹

Makedonya Krallığı II. Filip'in M.Ö. 336 yılında Aigai'da²² öldürülmesi üzerine oğlu İskender, askerler arasındaki ünü sayesinde ordu tarafından yeni Makedonya kralı

¹⁹ Gürhan Bahadır, İslâm Fethinden Haçlılara Kadar Antakya, Antakya: Antakya Beldediyesi, 2012, s. 13.

²⁰ Bahadır, s. 14-15.

²¹ Şemseddin Günaltay, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elâm ve Mezopotamya*, Ankara: TTK, 1987, s.571.

²² Manisa ili sınırlarında yer alan, Antik Dönemde Aspendone, günümüzde Yunt Dağı olarak isimlendirilen dağ silsilesindeki Gün Dağı üzerinde kurulu antik kent.

seçildi. Kral Büyük İskender, babasının Part İmparatorluğu'nu fethetme tasarısını gündeme getirip M.Ö. 334'de Part Kralı Darius kumandasındaki Part ordusuyla, İssos'ta karşılaştılar. Makedon ordusu, M.Ö. 333 yılında büyük bir galibiyet elde etti. Yunanlılar arasında derin yankılar uyandıran başarıdan sonra İskender, Asya içlerine yani Part Krallığı'nın merkezine girebildi.

Antakya şehrinin Selekoslar (Selefki) döneminde kurulduğu bilinmekle birlikte bazı efsanelerde şehrin Makedonya Kralı Büyük İskender tarafından kurulduğu yönünde bilgiler de bulunmaktadır. Ancak büyük ihtimalle Büyük İskender'in şehri kurmasının, şehrin saygınlığını artıracığı düşünüldüğünden bu tür efsaneler çıkarılmıştır. Zira kaynaklara bakıldığı zaman bu bilgileri doğrulayıcı türden verilere rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte Antakya'nın askerî, stratejik bir konumda ve ticaret yolları üzerinde yer alması sebebiyle, Büyük İskender'in İssos Savaşı'na giderken bu bölgeden geçmiş olma olasılığı yüksektir.

3.1.2. Selekkiyanlar (Selevkos-Selefki) Dönemi

Salnâmelerdeki bilgilere göre Selevkos (Nikator), Meşhur İskender'in komutanlarından, Makedonya'da bulunan İdesya şehridir. İskenderin ölümünden sonra her bir komutanı ayrı ayrı yerlerde bağımsızlıklarını ilan ettiği sırada Selevkos Suriye'yi istila etmiş ve Antakya şehrini babası Endahyus adına inşa ederek başkent yapmıştır... Yiğit bir insan olan Selevkos memleketin imarına önem verdiğinden Fırat nehri üzerinde bir köprü inşa etmiş ve binlerce yüksek bina ile çeşitli yollar yapmıştır. Her zaman hasımlarına karşı galip geldiğinden, Rumca 'hasmına galip' manasında olan "Nikator" lakabıyla anılmıştır... Selevkos ömrünün sonuna doğru vatanı Makedonya'ya gidip Lismahya şehrinde yapılan ayin sırasında Seravnos namındaki bir Mısır prensi tarafından bıçaklanarak (vurularak) öldürülmüştür. Selevkos'un arkadaşlarından biri olan Bergama valisi Filiptros, Selevkos'un naaşını satın alıp Yunan âdetlerine göre ateşte yakmış ve küllerini oğlu Endahyus'a göndermiştir. Endahyus babası adına bir tapınak inşa etmiş, külleri bir vazo içine koyup tapınağa defnetmiştir. Selevkos, Şam bölgesinde yirmi beş sene tahtta kalmış, Suriye ile Lübnan topraklarında Yunancayı yaymayı başarmıştır. Katledildiği tarih M.Ö. 287'dir.²³

²³ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1305, s. 50-52.

Selevkos'un oğlu Endahyus Sütir, M.Ö. 287 senesinde tahta çıkan -Endahyus- babasının katili ile müttefik olan Penipa hükümdarı üzerine askerleri sevk ettiyse de mağlup oldu. Bir taraftan da Mısır meliki, Endahyus'un topraklarına göz diktiğinden sefere çıkarak Şam'ı elde etti. Endahyus, Makedonya padişahının (kralının) Vahşi Gal taifesinin saldırısına uğradığını görüp bir şeyler elde edebilmek için Selanik'e donanma yolladıysa da, o da bozguna uğradı. M.Ö. 270 senesinde etrafındaki komşularının hepsiyle barış yaptı. Bu sırada Galler Anadolu'ya geçip Suriye topraklarına girdiği zaman onlara karşı bir ordu gönderdi. Her iki taraf karşılaşır savaş düzeni aldı. Galler'in savaş hattı yirmi dört sıradan oluşmaktaydı. Önlerinde zırhlılar bulunup yanlarında yirmi bin süvari ve üç yüz-dört yüz savaşçı olduğu halde buna karşı Endahyus'un askeri pek az ise de komutanı Teozosyus'a aldırıldığı tedbirle düşman ordugâhına ilk önce filler sevk edildiğinden araba ve süvarilerin hayvanları fillerden ürüp geriye dönmesiyle Galler kendi kuvvetleriyle mağlup oldular. Galibiyet vakası üzerine Endahyus, namına Antakya'da sikke bastırarak üzerine fil resmi koydurdu. Bu sırada Şam düşmandan -geri alınmışsa da, Mısır melikinin tahrikiyle Bergama valisi Omenos isyan etti ve milattan iki yüz altmış iki sene önce Efesos'ta aralarında meydana gelen muharebede Endahyus öldü. Krallık müddeti 19 senedir.²⁴

Endahyus Sütir'in oğlu II. Endahyus, M.Ö. 262 senesinde pederinin yerine tahta çıktı. Zevkine düşkün ve hafif meşrep (ahlaksız) olduğundan saltanatı birtakım ehil olmayan insanların ve gençlerin elinde kaldı. Bir aralık İstanbul'u almaya donanma gönderdiyse de bir şeye muvaffak olamadı. Ancak Trakya bölgesini aldı. Mısırla uğraştı lakin bir şey yapamadı. Bunun üzerine Mısır meliki, II. Endahyus'a kızını verdi, Endahyus da buna karşılık eski zevcesi Lazoks ve iki oğlunu sürgüne gönderdi... Endahyus'un Irak seferinde eski zevcesine karşı sevgisi canlanmış ve onu yanında götürmüştür. Lazoks sürgün edilmeyi kendine yediremeyerek o kinle Endahyus'u zehirlemiş ve oğlunu da Suriye'ye, krallığın tahtına çıkarmıştır...²⁵

II. Selevkos, mülkünü Mısırlılardan barış yoluyla aldıktan sonra, ekseriyetle kardeşi ve Acemlerle (İran) savaşmıştır. M.Ö. 225'te ölmüştür. III. Selevkos, M.Ö. 225 senesinde pederinin yerine tahta çıkmıştır. Bu padişah seri hareket ettiği için 'yıldırım' demek olan "Seravnos" lakabını almıştır. Tahta cülusunda Mısırlılar Sülükya'yı (Silifke)

²⁴ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1305, s. 52-53.

²⁵ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1305, s. 53-54.

istila etmiştir. Bergama hükümdarı askerleriyle beraber Tarsus dağlarına kadar gelmiş olduğundan Selevkos biraderini el-Cezire'deki mülkünün ve vezirini de Antakya idaresine memur edip kendisi askeriyle Tarsus dağları cihetine düşman üzerine gitmiş ise de nüfuzunu kaybettiğinden orduyu idare edememiş, askeri isyan ilan etmiş ve Selevkos'u öldürmüşlerdir. III. Endahyus, III. Selevkos'un küçük kardeşi olup M.Ö. 220 senesinde taht-ı saltanata çıktı... Mısırlıların elindeki Silifke şehrini muhasara altına almış ve burayı ele geçirdikten sonra Sur şehri ile Akka limanını, ayrıca 40 tane mısır gemisini ele geçirmiştir... Endahyus şark cihetinde kaybettiği toprakları elde etmek üzere İran cihetine doğru sefer düzenleyip Hemedan'a kadar gidip meşhur Anaşinis tapınağını yağmalamıştır. Şimdiye kıyaslayarak yirmi dört milyon franklık ganimet elde etmiş ve nihayetinde Eşkanyan'ın bağımsızlığını tasdikinden ve Hindistan ile Buhara'yı dolaştıktan sonra 2250 baş fil ile M.Ö. 205'te Antakya'ya dönmüştür... (Endahyus) sarhoşken bir askeri darp ettiği için askerler kendisini katletmişlerdir. İşte bu Endahyus Antakya'da mükemmel bir kütüphane tesis etmiştir.²⁶

IV. Selevkos, Romalıların taht-ı tahakkümünde olduğundan, hükümdarlığı zamanında hiçbir şey yap(a)mamıştır. M.Ö. 174 senesinde Antakya'da veziri tarafından katledilmiştir. Veziri tahtı ele geçirmek istemişse de muvaffak olamamıştır. IV. Endahyus, M.Ö. 174 senesinde tahta çıkmış olsa da, çok geçmeden Mısırlılarla muharebeye girişti... Ahaliyi ağır vergiler altında ezdi. Nihayetinde nüfuzunu kaybederek bizzat kendisi vergi toplamaya çıktığı sırada, yolda alkolün etkisiyle ölmüştür. (Onun) zamanında Romalılar çok fazla nüfus kesbettiklerinden, Roma elçisi Antakya'daki Saltanat Sarayı'nda ikamet ederdi. V. Endahyus, babasının yerine 9 yaşında tahta çıktıktan sonra veziri ve vasisi Fiipos ile ileri gelen vezirlerden Lispas arasındaki kavgalar dolayısıyla bir hayli sıkıntı yaşadı... Bunun ardından (Cleopatra'nın oğlu) Dimitriyus Romalıların yardımı ile V. Endahyus'u öldürerek tahta geçti.²⁷

I. Dimitriyus'un krallığını Roma tasdik etti, kendisi de Roma Meclisi'ne on bin altın kıymetinde bir taç takdim etti. Dimitriyus isyan edip halka zulmeden Babil valisini idam etti ve Roma elçisini katledenleri Roma'ya gönderdi. Lakin biçare, Romalılara yaranamadığından Romalıların yardımıyla Aleksandros, Antakya'ya gelerek Dimitriyus'u öldürmüştür. Bu adam (Aleksandros) Selevkos hanedanından değildi, M.Ö.

²⁶ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1305, s. 54-58.

²⁷ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1305, s. 58-59.

149'da krallık tacını gasp etti... Yabancı birinin hâkimiyeti ele geçirmesinden dolayı ahali ziyadesiyle üzölmüş ve Dimitriyus'un oğlu Romalıların da yardımıyla tahta çıkartılmıştır. II. Dimitriyus (Nikator), ziyadesiyle saf olduğundan vezirinin görüşüyle askerlerinin aylıklarını kesmiş ve Mısır'dan destek amacıyla gelmiş olan askeri idam etmiştir... Halkın muavenetiyle Endahyus Antakya'yı zapt etmiş, Dimitriyus kaçıp Silifke kalesine gizlenmiştir. Burada fazla kalamayan Dimitriyus çöllerde kaçmış ve nihayetinde M.Ö. 125 senesinde Cebel-i Tur'da hasımları tarafından katledilmiştir.²⁸

VI. Endahyus, M.Ö. 144 senesinde tacını takıp tahta çıkmıştır. Veziri Trifon onu hileyle tahttan indirerek idam edip krallığı ilan etmek istemiştir. VII. Endahyus M.Ö. 139 senesinde Vezir Trifon üzerine yürüyerek Antakya'yı aldı. Yahudi Krallığı'na galip gelip onları himayesi altına aldı, sonra İnan üzerine yürüdü ve yenilip öldürüldü. V. Selevkos, M.Ö. 125 senesinde hükümdar oldu, validesi Cleopatra tarafından katledilmiştir. V. Selevkos'tan sonra sırasıyla Endahyus'un oğlu VIII. Endahyus (Gripos), IX. Endahyus, VI. Selevkos, X. Endahyus Gripos, III. Dimitriyus, XI. Endahyus, XII. Endahyus Selevkos Krallığı'nın hükümdarı olarak tahta çıkmışlardır... En son 14 yıl hükümdar olan XII. Endahyus'un zamanında bölge Romalıların eline geçmiştir.²⁹

3.1.3. Romalılar Dönemi

Selevkos Krallığı, bölge Roma'nın eline geçtiği için varlığını Roma'ya tabi olarak sürdürüyordu. Bu sırada Romalılar başlatmış oldukları Doğu Seferi'nde zafer elde edip Kafkaslar üzerine gittiklerinde, meşhur Roma komutanı Pompei, Milat öncesi 65 senesinde Amanos Dağları'nın uç noktalarından Suriye bölgesine hucüm ederek, tüm bölgeyi hâkimiyetine aldı. Böylece Antakya tarihinde yeni bir dönem başladı.³⁰

M.Ö. 44 senesinin Mart'ında İmparator Julius Sezar'a yapılan suikastın ardından imparatorluğu Octavian (Batı) ve Antony (Doğu) ikilisi yönetmeye başladı. Octavian'dan sonra Augustus, M.Ö. 31 senesinde Roma İmparatoru oldu. Augustus zamanında, Antakya, Roma imparatorluğunca atanan valiler tarafından yönetilmeye devam etti. Şehre

²⁸ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1305, s. 59-61.

²⁹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1305, s. 61-64.

³⁰ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1305, s. 64-65., Clemens Emin Bosch, *Roma Tarihi'nin Ana Hatları*, çev. Sabahat Atlan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 145-148.

birçok yeni binanın inşa edilmesiyle birlikte bölge gelişim gösterdi ve nüfus da arttı. Ayrıca Antakya, Roma İmparatorlarının da seçilmesinde etkin rol alan bir kent oldu.

Antik dönemde Antakya, Roma ile bağlantısı bulunan dinî, kültürel ve ticarî bir merkez olması hasebiyle dinlerin ve kültürlerin bu şehir vasıtasıyla diğer bölgelere yayılması kolaydı. İşte bu yapı Hristiyanlığın Kudüs dışına ulaşip bugünkü konumuna gelmesini sağlamıştır. Havariler Hristiyanlığı yaymak için birçok faaliyet gerçekleştirmişlerdir. Fakat üç önemli Hristiyanlık merkezinden (Roma, İskenderiye, Antakya) birisi olan Antakya’da yapılan faaliyetler en etkili olanlarındandır.³¹

Roma İmparatorluğu ve Part İmparatorluğu arasında meydana gelen harp II. yüzyılın seyrini etkileyen önemli bir olaydı. İmparatorluk mevkiinde olan Trajan, Partları yenerek Roma’yı Doğu ve Batı’nın hâkimi yaptı. Trajan, egemenliğinin devamlılığını doğu sınırlarının güvenli olmasına bağlayarak harekete geçip stratejik bir konumu olan Antakya’yı askerî üs ilan etti. Trajan yeğenini Antakya valisi atayarak zaferler elde etti.³²

M.S. 251’de Roma’da ciddi ekonomik ve siyasi krizler yaşanmaktaydı. Antakya da bu sıkıntılardan nasibini almıştı. Şehirde yaşayan halk problemler nedeniyle doğuda Roma’ya karşı bir tehlike olarak ortaya çıkan ve kendilerini Part İmparatorluğu’nun varisi gören Sasani yönetiminin şehre gelmesine karşı değildi. Bu zaman diliminde Antakya M.S. 256 ve M.S. 260 tarihlerinde iki defa Sasani saldırılarına maruz kaldı. Roma İmparatoru Valerian tehlikeyi geri püskürtmek için Antakya’ya geldi. Sasanilerle savaşmak için yola çıkıldı, ancak moral bozukluğu ve yorgun askerler sebebiyle Roma ordusu yenilgiye uğradı, İmparator esir edilip öldürüldü.³³

İmparator olan Gallienus’un yeni doğu politikası, doğuda Sasanilere karşı Palmyra Prensi Odena’yı destekleyerek iki kuvvet arasında güç dengesi oluşturmaktı ve başarılı da oldu. Ancak Aurelian’ın imparatorluğu zamanında, kuvvetlenen Palmyra prensliği Roma’ya problem çıkarmaya başladı. Palmyra Prensiği, Germanler’in Roma’yı işgalini fırsata dönüştürerek Antakya’ya girerek Suriye topraklarında yönetimi altında bir devlet kurmak istediye de İmparator Aurelian’ın varisi Probus Antakya’ya geldi. Böylece Roma doğuyu tekrar kontrol altına aldı.³⁴

³¹ Ahmet Gündüz vd., *Hatay Tarihi*, Hatay: Anıt Matbaa, Aralık 2013, s. 34-35.

³² Gündüz, a.g.e., s. 38.

³³ Gündüz, a.g.e., s. 41.

³⁴ Gündüz, a.g.e., s. 42.

Bizans tarihinin en büyük hükümdarlarından olan Herakleios'un hükümdarlığı zamanına gelindiğinde ülke iktisadi ve mali bakımından çökmüştü. Yıllarca mücadele edilen Sasaniler ülkeyi tarumar etmişlerdi. Anadolu'nun birçok şehri gibi Antakya da Sasanilerin saldırılarından nasibini almıştı. Sasani Kralı II. Hüsrev, Saitos namındaki komutanını büyük bir orduyla Bizans üzerine gönderdi. Güneye inen ordu Antakya önlerine gelerek şehri Sasani Krallığı'nın hâkimiyeti altına aldı.³⁵

3.2. MÜSLÜMANLARIN ANTAKYA'YI FETHİ

Bizans İmparatorluğu 628 senesine gelindiğinde Antakya'yı Sasanilerden tekrar aldı. İlerleyen tarihlerde kentte Bizans hâkimiyeti sekiz, dokuz sene daha sürdükten sonra şehir İslâm hâkimiyetine girecekti.³⁶ Yedinci yüzyıl ortalarında Müslümanlar, siyasi birliklerini sağlayarak İslâm Devleti'ni kurdular. İslâm Devleti, Orta Doğu'da tam hâkimiyetini kurduktan sonra İslâm'ın ilk halifesi Hz. Ebû Bekir Mekke, Tâif, Yemen, Necid ve Hicaz'daki tüm Araplara haber göndererek onları Şam bölgesinde Bizans'a karşı yapılacak mücadeleye çağırdı. İmparator Herakleius, olası İslâm tehdidine dair araştırma yaptırdığından dolayı bu tehlikeye karşı savunma yapmak amacıyla Şam bölgesinin kuzeyinde yer alan Antakya şehrinde bir askeri üs kurdu.³⁷

Halife Hz. Ebû Bekir, Bizans'a karşı savaşa hazır olmaları için ordu komutanlarına haber gönderdi. Arap yarımadasının dışındaki bölgeleri İslâm egemenliği altına almak için mücadele eden İslâm ordusu komutanları halifenin mesajını alır almaz buldukları yerlerden Ürdün'e doğru harekete geçtiler. İslâm komutanı Ebu Ubeyde b. Cerrah, Şam'dan; Yezid b. Sufyan, Hıms'tan; Şurahbil b. Hasan, Ürdün'den; Alkame b. Mücezzez, Filistin'den hareket ederek Ürdün'deki Yermuk Vadisi'nde Bizans ordusuyla savaşmak için toplandılar.³⁸ Bu sırada halife Hz. Ebû Bekir vefat etmiş yerine Hz. Ömer halife olmuştu.

Müslümanlar Yermuk Savaşı'nda Bizans kuvvetlerine büyük bir mağlubiyet yaşattı. İmparator Herakleius gelişmeleri Antakya'dan takip ediyordu. Ebu Ubeyde'nin

³⁵ Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özay, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000, s. 55.

³⁶ Gündüz, a.g.e., s. 42.

³⁷ Belazuri, *Fütuhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 155-156.

³⁸ Ebu Cafer Muhammed bin Cerir et-Taberi, *Tarih-i Taberî*, 3. Cilt, İstanbul: Elif Yayınevi, 1983, s. 57-58.

komutasındaki ordu, önce Şam'ı sonra Kınnesrin şehrini fethetti. Kınnesrin'de halk ile anlaşma yapıldı ve buradaki askerlerin İslâm ordusuna dahil olmalarıyla Müslüman kuvvetler daha da güçlendi. İslâm ordusu gelen emirle Halep üzerine yürüdü. Müslümanlar Halep'i fethettikten sonra Haleplilerle bir anlaşma yaptılar. Anlaşmanın sağlanması üzerine halk şehirlerine geri döndüler.³⁹

Ebu Ubeyde komutasındaki İslâm birlikleri daha sonra Antakya şehrini tüm kapılardan kuşattı. Antakya halkı, Halep'te yapılan anlaşmanın kendileriyle de yapılmasını istiyorlardı. Zira İslâm ordusunun Şam ve çevresindeki şehirleri kısa bir zaman içerisinde fethettiğini biliyorlardı. Bu yüzden mecburiyetten de olsa sulh yolunu tercih ettiler.⁴⁰ Anlaşma sonunda Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın yönetimindeki İslâm ordusu, 636 senesinde Antakya'ya girdi.⁴¹

Fethin ardından kısa bir süre geçmişti ki İslâm ordusu Kudüs'ü kuşattığı zaman Antakya halkı Müslümanlar ile yapılan anlaşmayı yok saydılar. Bu gelişme üzerine harekete geçen Ebu Ubeyde, Habib b. Mesleme komutasındaki orduyu Antakya'ya gönderdi. İslâm ordusu Antakya'ya ulaştığı zaman halk Müslümanlarla savaşmak yerine Habib b. Mesleme'den eman ve sulh istediler. Habib b. Mesleme, özellikle halkın bir daha isyan etmemesi şartıyla anlaşmayı kabul etti.⁴² Ebu Ubeyde, fethettiği bölgelere bir vali atar ve o bölgeye Müslüman bir cemaat da yerleştirirdi. Bu sebepten Ebu Ubeyde, 637 yılında Antakya'ya girerek idareyi tekrar kontrol altına alan Habib b. Mesleme'yi Antakya valisi yaptı.⁴³

Halife Hz. Ömer, Antakya'ya ve şehir halkına çok ehemmiyet gösteriyordu. Antakya fethedilince halife, Ebu Ubeyde b. Cerrah'a mektup yazıp Antakya'ya ihlâş ve tedbiri elden bırakmayan Müslümanları yerleştirmesini, onları her an savaş olacakmış gibi hazır halde tutmasını ve aylıklarından hiçbir şekilde kesinti yapılmamasını emretti. İslâm kuvvetlerinin başına Muaviye b. Sufyan geldiğinde Hz. Ömer, ona da aynı Ebu Ubeyde'ye telkin ettiği şeyleri emretti. Sürecin devamında Antakya, Şam'ın kuzey kısmında İslâm-Bizans sınır hattındaki Avasım bölgesinde İslâm ordugâh şehirlerinden biri haline geldi. Bununla birlikte Hz. Ömer'in halifeliği zamanında üç önemli patriklik

³⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. Beşir Eryarsoy, II. cilt, İstanbul: Bahar Yayınları, 1985, s. 454.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e., II. Cilt, s. 454.

⁴¹ Gündüz, a.g.e., s. 63.

⁴² İbnü'l-Esir, a.g.e., II. cilt, s. 456.

⁴³ Belâzurî, a.g.e., s. 228.

merkezinden (Antakya, İskenderiye ve Kudüs Patrikhaneleri) biri olan Antakya patrikliği İslâm egemenliği altında varlığını devam ettirmiştir.⁴⁴ Hz. Ömer'in hilafetinin ardından da diğer halifeler zamanında Antakya'da İslâm hâkimiyeti devam etmiştir.

3.2.1. Emeviler Döneminde Antakya

Hz. Ali'in şehit edilmesinden sonra oğlu Hz. Hasan halife oldu. Ancak baskılara ve Müslümanların içine düştükleri duruma dayanamayan Hz. Hasan'ın halifelikten çekilmesiyle Muaviye halifelik makamına geçti. Böylece H.41/M.661 senesinde Şam'da Emevi Devleti kurulmuş oldu. Muaviye, eskiden olduğu gibi halife olunca da Bizans güçlerine karşı hem karada hem de denizde mücadeleye devam etti. Muaviye, halen Antakya valiliği görevinde bulunan Habib b. Mesleme'ye H.41/M.661-662 senesinde Anadolu seferine çıkması görevini verdi. Bununla birlikte Muaviye, civarda ikamet eden İranlıları, Bizans kuvvetlerinin olası saldırılarına karşı Antakya'ya yerleştirdi. H.48/M.668-669 gelindiğinde Ebu Abdurrahman el-Kulebi'nin öncülüğündeki askerler Bizans'a karşı Anadolu akınları yapıp Antakya'ya döndüler ve kışı burada geçirdiler.⁴⁵

H. 60 / M. 680 senesinde Muaviye vefat edince oğlu Yezid b. Muaviye başa geçti. Yezid b. Muaviye'nin halifeliği zamanında (680-683) devlet içinde ortaya çıkan iç isyanlar ve karışıklıklar (özellikle de Hz. Hüseyin'in şehit edilmesiyle sonuçlanan Kerbela Hadisesi) Antakya'yı da etkiledi. Daha sonraki tarihlerde Emevi Halifeliğine gelen Abdulmelik b. Mervan, Emevi Devleti'nin iç karışıklıklarını sona erdirdi ve eskisi gibi Bizans'la mücadeleye girişti. Yapılan savaşlarda Bizans ordusunda yer alan Slavlar, özgürlük sözü verilerek Emeviler'in tarafına geçirildi. Slavların Emevi ordusunda yer almasıyla Bizans İmparatoru II. Justinianos mağlup oldu. Emeviler tarafına geçen Slavlar, tıpkı Bizans'ın yaptığı gibi Antakya'ya yerleştirildiler ve daha sonraki savaşlarda Bizans'a karşı savaştilar.⁴⁶

Halife Ömer b. Abdulaziz zamanında, Bizans'tan gelebilecek tehlikelere karşı savunma hazırlıkları yapıldı. Halife, maslahat gereği Misis kalesi ve Antakya civarındaki kaleleri yıktırmak istedi. Ancak devletin ileri gelenlerinin İslâm memleketlerinin müdafaası için Misis kalesinin önemli bir noktada yer aldığını, yıkılması halinde Bizans

⁴⁴ Gündüz, a.g.e., s. 65.

⁴⁵ Gündüz, a.g.e., s. 67.

⁴⁶ Gündüz, a.g.e., s. 68.

ordularının Antakya'ya kadar gelebileceğini söylemeleri üzerine Halife bu fikrinden vazgeçti.⁴⁷ H. 100 / M. 719 senesinde Bizans gemileri Lazkiye ve Antakya'ya saldırarak surları tahrip etti ve birçok insanı esir alıp götürdü. Halife, yıkılan surların yeniden inşa edilmesini emretti ve esir edilen halkı da fidyelerini ödeyerek kurtardı.⁴⁸

3.2.2. Abbasiler Döneminde Antakya

Halifeliği 755-775 tarihleri arasına denk gelen Ebu Cafer el-Mansur, Antakya valisi olarak Salih b. Ali'yi tayin etti. Bu dönemde Antakya, Bizans'a yapılan akınların ana üssü konumundaydı.⁴⁹

Halife Mansur, hac yolundayken rahatsızlanıp vefat edince oğlu Mehdi (775-785) halife oldu. Halife Mehdi babasının takip ettiği siyaseti benimseyerek hudutlara gereken ehemmiyeti verdi, özellikle de Bizans sınırına yakın şehirleri gerekli şekillerde takviye etti.⁵⁰ Halife Harun er-Reşid, Bizans sınırını yeniden düzenleyip surları sağlamlaştırdıktan sonra sınırı ikiye ayırdı. Sugur Şamiye'yi, Sugur Cezire'den ayırarak buradaki şehirleri (bunlardan birisi Antakya) Avasım ismiyle yeni bir askeri valilik haline getirdi. Sugur el-Cezire'de bulunan şehirleri de Avasım şekline getirdi. Halife Me'mun (813-833) devletin Anadolu'daki Bizans-İslâm sınır hattında kaybettiği gücünü yeniden elde etmesi için Bizans ile mücadele etti. Ayrıca, Antakya valisi Abdullah b. Tahir'in, Nasr b. Şebes'in isyanını bitirmesinden sonra onu Mısır'daki isyanı bastırması için Mısır'a gönderdi. Halife, Anadolu'yu fethetmek amaçları doğrultusunda hareket ederek kardeşi el-Mu'tasım'ı Antakya valiliğine getirdi. Halife Me'mun zamanındaki bir diğer önemli gelişme ise Türklerin orduya alınmasıydı. Me'mun ile başlayan alımlar giderek artmış ve Türkler ordu içerisinde söz sahibi olmaya başlamışlardır.⁵¹

Me'mun'dan sonra halife olan oğlu el-Mu'tasım iç karışıklıklar sebebiyle tam olarak Bizans ile ilgilenememiş olsa da Sugur'daki askerî birlikler akınlarına devam ederek başarılı sonuçlar almışlardır. Bu süreçte Türkler ilk defa Antakya'ya getirildi ve şehir İslâm ordugâhı olarak yine önemli roller üstlendi.⁵²

⁴⁷ Belâzurî, s. 236-237.

⁴⁸ Belâzurî, s.189.

⁴⁹ Gündüz, a.g.e., s. 70.

⁵⁰ Belazuri, s.242.

⁵¹ Gündüz, a.g.e., s. 70-72.

⁵² Gündüz, a.g.e., s. 70-72.

İslâm ordularının önemli bir merkezi olan Antakya 27 Ocak 860 senesinde büyük çaplı bir depremle sarsıldı ve birçok kişi öldü. Antakya’da ikamet eden halkın çoğunluğu bu depremin ardından yakın beldelere göç ettiler. Bu tarihten sonra Şam sınırında ordugâh şehir olan Antakya her zamanki konumunu koruyarak İslâm ordularına ev sahipliği yaptı.

967 senesinde Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas (963-969) Antakya surları önüne gelerek kış aylarında Antakya’yı kuşattı. Ancak tüm çabalarına rağmen bir sonuç elde edemeyince Bizans Komutanı Mikhael Bourtzes’u kuşatma ile görevlendirdi. Komutan, Antakya civarındaki Hıristiyanlarla bir anlaşmaya vardı. Anlaşma gereğince Bagras’taki Hıristiyanlar Antakya’ya giderek Bizans istilasından kaçıp şehirde ikâmet için izin isteyeceklerdi ve Bizans’a içerden yardım edeceklerdi. Anlaşmadaki gibi hareket edildi ve sığınmacı olarak şehre yerleşen Hristiyanlar şehrin deniz kapısını açtılar. Bizans ordusu komutanı Mikhael Bourtzes 28 Ekim 968 tarihinde Antakya’ya girdi. Böylece 636 yılından 968 yılına kadar üç asırdan fazla bir süredir Müslüman egemenliğinde kalan Antakya yeniden Bizans hâkimiyeti altına girmiş oldu. Bizans İmparatoru III. Romanus (1028-1034) zamanına gelindiğinde imparator savaş için hiçbir neden yokken Halep’e sefer hazırlıklarına başladı. İmparatorluk ordusu, 21 Temmuz 1030’da Antakya’ya geldi. Bizans İmparatoru, Antakya’dan Halep’e doğru hareket etti. Ancak yapılan hatalar sonucu Bizans ordusu bozguna uğradı. Yenilerek Şam seferinden dönen İmparator III. Romanus, Mistheia Niketas’ı Antakya valisi olarak atadı. Yükseltelen vergilerden dolayı şehir halkı Niketas’ı şehre sokmadı. Ancak yaptıklarından dolayı İmparator ve vali tarafından cezalandırılacaklarını düşünen halk Antakya Patriği Elipidios’dan imparatorun şehir halkını cezalandırmaması için yardım istediler. İmparator’un emanını alan halk şehrin kapılarını açarak valinin içeri girmesine müsaade etti. Bizans İmparatoru IV. Mikhael, Antakya valisinin ölmesi üzerine kardeşi Konstantinos’u Antakya valisi olarak görevlendirdi.⁵³ Bizans İmparatoru II. Basileios’tan Selçuklu hâkimiyetine kadar Antakya, başkent Kontantinopolis’ten atanan valiler tarafından yönetildi.

3.2.3. Selçuklular Dönemi Antakya

Hatay civarına gelerek Halep’e yerleşen Türkmenler ile Mirdasi kuvvetleri birleşerek Bizans egemenliğindeki Antakya üzerine seferler düzenlediler. Bu akınlar Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah’ın 1084 yılında Antakya’yı almasına kadar

⁵³ Gündüz, a.g.e., s. 72-75.

devam etti.⁵⁴ 1078 senesinde Bizans'ın Antakya Valisi Vasag'ın Bizans askerlerince öldürülmesi üzerine, soylular taburunca Antakya Filaretos'a teslim edildi. Antakya bölgesini yöneten Filaretos, Süleyman Şah'ın güneye doğru sınırlarını genişletmiş olmasından dolayı ona karşı destek bulmak amacıyla 1084 senesinde -muhtemelen Türk olan- İsmail isminde Müslüman birisini yerine vekil bıraktıktan sonra Urfa'ya doğru gitmek üzere Antakya'dan ayrıldı.

Filaretos'un gidişinden faydalanmak isteyen vekili İsmail ve babası tarafından hapsedilen Filaretos'un oğlu Barsam, başta askerler olmak üzere halktan destek alarak Antakya'yı başkenti İznik'te bulunan Anadolu Selçuklu sultanı Süleyman Şah'a teslim etme kararı kıldılar. Süleyman Şah kendisine gelen teklifi kabul ederek geceleri hareket halinde olup gündüzleri saklanır vaziyette Antakya'ya doğru gizli bir şekilde yola çıktı. Böylece Anadolu'yu baştanbaşa geçerek Antakya önlerine kadar gelmeye muvaffak oldu. Süleyman Şah, ordusunun 12 Aralık 1084'de (H. 477 Şaban ayının 15. Cuma günü) Antakya'ya girmesiyle kendisine katılan başka kuvvetlerin de yardımıyla direnmeye çalışan Filaretos'un askerlerini kesin bir yenilgiye uğratmıştır. Süleyman Şah, Antakya'da iç kalede direnen askerlere karşı şiddetli bir saldırı yaparak 12 Ocak 1085 tarihinde iç kaleyi de fethetti. Halkın mahremiyetine dokunulmamasını, esirlerin bırakılmasını ve ganimetlerin şehir içinde ucuza satılmasını emreden Süleyman Şah, Hıristiyan halkın ibadetlerini yerine getirmeleri için bazı kiliselerin yapımına izin verirken muharebe esnasında tahrip olan yerleri de onarttı.⁵⁵

Süleyman Şah, dört Patriklik merkezinden biri olması dolayısıyla Hıristiyanlar nezdinde özel bir konumda yer alan Antakya'nın fethini, hususi seçilen bir elçi aracılığıyla Selçuklu Sultanı Melikşah'a bildirmiş, bu haber üzerine çok sevinen sultan, başkent İsfahan'da bu fethi kutlatmıştı.⁵⁶ Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, 1086 senesinde Antakya'ya ulaştığında bu şehre Yağısıyan'ı vali tayin ederek şehri Selçuklu Devletine bağladı. Yağısıyan, bu görevlendirmeden itibaren Haçlıların 1098 yılında Antakya şehrini almasına kadar Selçuklu valisi olarak Antakya'yı yönetti.⁵⁷

⁵⁴ Gündüz, a.g.e., s. 76.

⁵⁵ Gündüz, a.g.e., s. 78.

⁵⁶ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1983 s. 112.

⁵⁷ Sevim, s. 134-137.

Haçlı ordusu, Birinci Haçlı seferiyle Anadolu'yu tamamen geçip, 1097 yılının Ekim ayında Yağısıyan'ın valiliğinde yönetilmekte olan Antakya'ya ulaştı. Yaklaşık yedi ay süren bir kuşatma sürecinin ardından şehir haçlıların eline geçti. Selçuklu ordusunun Gürboğa öncülüğünde Antakya'yı kurtarma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanınca Haçlılar şehrin bütününde egemenlik kurdular. Bohemund, daha önceki anlaşmalara dayanarak Antakya'nın ilk yöneticisi konumuna geldi.⁵⁸

Daha sonra Antakya'da Antakya Haçlı Prenslığı kuruldu. Prenslığın yönetiminde birçok kişi söz sahibi olmuşsa da Renaud de Chatillon'ın ölümünün ardından Antakya Haçlı Prenslığı III. Bohemund (1161-1201), IV. Bohemund (1201-1233), V. Bohemund (1233- 1252) ve VI. Bohemund'un (1252-1268) idaresi altında Doğu'da güçsüz bir Latin Devleti olarak hâkimiyetini sürdürdü. 1268 senesine gelindiğinde ise Memlûklerin Antakya'yı ele geçirmesiyle Antakya Haçlı Prenslığı tümüyle tarih sahnesinden silindi.⁵⁹

3.2.4. Memlûkler Dönemi Antakya

Memlûkler 1250 senesinde Eyyubileri ortadan kaldırarak faaliyet alanlarını daha da genişlettiler. Ayn-ı Calut savaşıyla Moğolları yenmelerinden sonra Anadolu'nun Güney ve Doğu kısımlarıyla ilgilenmeye başladılar. Moğollara karşı elde edilen zaferin ardından tahta geçen Sultan Baybars (1260–1277) ilk olarak Moğollarla iş birliği yapan ve Müslümanlara zarar veren Antakya Haçlıları ve Ermeniler üzerine akınlar yaptı. Sultanın baş düşman kabul ettiği kişiler Ermeni hâkimi I. Hetum ve onun damadı Antakya Prenskepsi⁶⁰ VI. Bohemund'du. Memlûk ordusu 1262 senesinin yaz aylarında Antakya ve çevresine akınlar yaparak Süveydiye (Samandağ) limanını tahrip etti. Antakya tehdit altındayken, Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum, İlhanlı hükümdarı Hülagü'ye başvurarak yardım istedi. Birleşik Moğol ve Ermeni askerleri Antakya'nın imdadına yetiştiler. Bu durum üzerine Sultan Baybars ordusunun geri çekilmesini emretti.⁶¹

Geçmiş dönemlerde de (1188) Antakya'yı Sultan Selahaddin Eyyubi fethetmek istemişti. Derbsâk ve Bagras kalelerini ele geçiren Selahaddin, Antakya önlerine kadar gelip şehri almaya teşebbüs etmişti. Şehrin yöneticisi Müslüman esirleri salıvererek anlaşma yapmak istemişti. Selahaddin Eyyubi de askerlerinin yorgunluğu görerek

⁵⁸ Gündüz, a.g.e., s. 97.

⁵⁹ Gündüz, a.g.e., s. 107.

⁶⁰ Kral, Hükümdar.

⁶¹ Gündüz, a.g.e., s. 141-143.

Haçlılar ile barış yapmaya mecbur kalmıştı.⁶² Ancak Sultan Baybars ne anlaşma niyetindeydi ne de İlhanlı hükümdarı Hülagü ve Moğolların Antakya Haçlıları'na yaptıkları tüm yardımlar karşısında durmak niyetindeydi. O, tüm zorluklara rağmen Antakya'yı yeniden İslam yurdu haline getirmeyi istiyordu.

15 Mayıs 1268'de Baybars fetih niyetinin somut göstergesi olarak Antakya'yı kuşatma altına aldı. Sultan ciddiyetini göstermek amacıyla Haçlılardan koşulsuz teslimiyet istediye de düşman olumsuz cevap verdi. Antakya valisi Simon Mansel İslam ordularına karşı huruç hareketi yapmak istemişti. Valiye karşı gönderilen Memlûk komutanlarından Çaliş el-Mansur zafer elde ederek kendisini de esir aldı. Baybars'ın karşısına getirilen Mansel'e oğlunu rehin bırakarak şehre dönmesi ve teslim olmaları için onları ikna etmesi söylendi. Bu teklifi yerine getirmekten başka şansı olmayan vali istenileni yapıp şehrin önderleri, din adamları ve rahipleriyle görüşerek onları sultanın huzuruna getirdi. Görüşmelerden bir sonuç çıkmadı, zira şehri savunan müdafiler teslim teklifini kabul etmediler. Bu gelişme üzerine 18 Mayıs'ta saldırı başlatan Memlûk askerleri şehrin etrafını sardılar. İslam ordularının mancınıklarıyla şehrin surları ağır tahribata uğradığı ve askerler açılan gediklerden kente girmeyi başardılar. Şehir içinde başlayan çatışmalarda Memlûkler, Haçlı savaşçıları ve halkı yenerek Antakya'yı teslim aldılar. Şehrin fethinden sonra esirler ve ganimetler bir yerde toplanarak savaşta emeği geçenlere eşit bir şekilde pay edildi.⁶³

Sultan Baybars tarafından bir zafernâme hazırlatılarak Müslüman hükümdarlara ve şehirlere gönderildi. Bu zafernâmede haçlılarla nasıl savaşıldığı, mücadeleden önce onlardan teslim olmalarını istemesine karşılık onların direndiği anlatılıyordu. Sultan Baybars şehri fethetmekle kalmayıp imar faaliyetlerinde de bulunmuştur. Şehrin dış surları tamir edilip içine etrafta yaşayan Türkmenler yerleştirilmiştir. Sultanın emri doğrultusunda Habib-i Neccar kilisesi tamir edilerek camiye çevrilmiştir. Bu eser günümüzde Memlûklerden kalan en önemli eserlerden biridir. Kuşatmalar sebebiyle harabe haline gelen Bagras kalesinin surları da onarıldığı gibi buraya Baybars bir de cami inşa ettirmiştir. Ayrıca şehrin canlanması için kent içi ve dışında yeni çarşılar kuruldu. Yapılan düzenlemeler kente dışarıdan tüccarların gelmesini sağladı.⁶⁴

⁶² Gündüz, a.g.e., s. 148.

⁶³ Gündüz, a.g.e., s. 148-149.

⁶⁴ Gündüz, a.g.e., s. 150-151.

3.2.5. Osmanlı Dönemi Antakya

Antakya ve genel olarak tüm Suriye toprakları Yavuz Sultan Selim (I. Selim) zamanında, 1516'da Osmanlı egemenliğine girmiş ve 1918'de İngilizlerce işgal edilene kadar (402 sene) Osmanlı toprağı olarak varlığını devam ettirmiştir. Devlet ve Vilayet Salnameleri'ne göre, şehir Osmanlı'nın yıkılışına dek Haleb'e bağı bir kaza merkezi olarak bu statüsünü muhafaza etmiştir.⁶⁵

Şehir, Osmanlılardan önce Memlûklerin idaresinde idi. Önceleri aralarında bir sıkıntı olmamasına rağmen Memlûkler ile Osmanlıların arası Fatih Sultan Mehmet (II. Mehmet) zamanında bozulmaya başladı. Karamanoğlu İshak Bey'in Memlûklerce himaye edilmesi, Osmalıların da Karamanoğlu Pîr Ahmed Bey'i desteklemeleri, ayrıca Hac yolundaki su havuzları meselesiyle Dulkadiroğulları'na iki tarafın da nüfuz etmeye çalışması ilişkilerin bozulmasına yol açtı.⁶⁶ II. Bayezid'in Osmanlı padişahı olduğu sırada (1485-1490 seneleri arasında) Memlûklerle-Osmanlılar beş yıl savaştılar. Fakat ekonomik krizden dolayı Memlûklerle Osmanlılar arasında 1491 senesinin Nisan'ında barış anlaşması yapıldı.⁶⁷

Osmanlı Devleti'nin dokuzuncu padişahı olan Yavuz Sultan Selim (I. Selim) zamanına gelindiğinde iki devlet arasındaki anlaşma bozuldu. Sultan Selim, Memlûklerin Dulkadiroğulları ile ilgilenmeleri, kendilerine sığınan Osmanlı Şehzadelerini geri vermemeleri ve İran seferine gidecek Osmanlı ordusuna müsaade etmemeleri gibi gerekçelerle Memlûklere savaş açtı. 24 Ağustos 1516 senesinde iki ordu Merc-i Dabık'ta karşılaştı. Yavuz Sultan Selim'in başarılı taktikleriyle savaşı Osmanlı kazandı. Osmanlı ordusu Halep, Hama, Humus ve Şam'ı aldı.⁶⁸ Böylece Memlûklerin Haçlılardan aldıkları toprak parçalarıyla birlikte Antakya ve çevresi de Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet alanına girdi.

Osmanlı padişahlarından Kanuni, 1548-1549 kışını Halep'te geçirirken civarda yaptığı gezilerden birinde Antakya'yı ziyaret etmiştir. Osmanlı'nın sadrazamlık görevinde bulunmuş önemli bir kişi olan Sokullu Mehmet Paşa, Antakya'da çeşitli imar faaliyetleri yapılmış, hatta bu süreçte yapılan yapıların çoğu günümüze kadar varlığını

⁶⁵ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1317, s. 233.

⁶⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara: TTK, 1983, s.189.

⁶⁷ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 190-195.

⁶⁸ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 190-195.

sürdürebilmiştir. Ayrıca bölgede XVII. asrın başlarında meydana gelen önemli olaylardan biri 1607’de devlete isyan eden Canbolatoğlu üzerine yapılan seferdir. Bu sırada Avusturya ile savaşan Osmanlı, Canbolatoğlu Ali Paşa’ya Halep eyaletini tevcih ederek isyanı geçiştirmeye çalışmıştır. Fakat Ali Paşa Hama, Antakya, İskenderun ve Adana bölgelerini de ele geçirerek bir hükümdar gibi hareket etmeye başlamıştır. Yaşanan gelişmeler üzerine Kuyucu Murad Paşa öncülüğünde üzerine gönderilen Osmanlı ordusu tarafından 24 Ekim 1607’de bozguna uğratılmıştır. Bağdat seferine (1638) çıkan padişah IV. Murad, Haziran ayı sonlarına doğru Payas’a geldi. Buradan İskenderun-Bakras yoluyla Temmuz ayında Antakya’ya vardı. Padişah Antakya’da Habib-i Neccar Hazretlerinin mezarını ziyaret etti. Antakya’da dinlenip, ihtiyaçlar karşılandıktan sonra Halep’e hareket etti.⁶⁹

XVII. asrın ikinci yarısında güvenlik zaafiyeti nedeniyle yöredeki köylerin harap olmasıyla köylüler yerlerini terk etmiş ve üretim azalmıştır. Bu durumu düzeltmek için tedbir olarak bir taraftan nüfusun dışarıya göçü engellenmeye çalışılmış, bir yandan da civar şehirlere Türkmen aşiretleri iskân edilmiştir. XVIII. asrın başlarından XIX. Asrın ilk yıllarına kadar Osmanlı Devleti’nin bazı devletlerle yapmış olduğu savaşlar devleti siyasî, idarî, askerî, sosyal ve ekonomik açılardan sarsmıştır. Devlet, içerisinde bulunduğu problemleri aşmak ve seferler için ihtiyaç duyulan masraf giderlerini karşılamak amacıyla varlıklı kişilerden borç para alma yoluna gitmiştir. Makbuz karşılığı borç alınanlar arasında Antakya’nın zenginleri de yer almaktadır. Hatta Antakya halkından olan Na’ma, Yasef, Elyas ve Ermeni Yasef gibi kişilerden de borçlar alınmıştır.⁷⁰

3.2.6. Fransızların Antakya’yı Almaları ve Hatay’ın Türkiye’ye Katılması

İskenderun sancağı, Antakya ve çevresini de içerisinde barındırmakla birlikte Anadolu ile Suriye arasında bir kavşak görevi görmesi ve doğu ticaretinin merkezinde yer almasından dolayı dikkatleri üzerine çekiyordu. Hem ticaretin merkezi hem jeopolitik

⁶⁹ Mehmet Tekin, *Hatay Tarihi*, Antakya: Hatay Kültür Turizm ve Sanat Vakfı ile Antakya Gazeteciler Cemiyeti Ortak Yayını, 1993, s. 55-60.

⁷⁰ Doğan Gün, *XVIII. Yüzyılda Antakya’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708-1777)*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi SBS Tarih (Yeniçağ Tarihi) ABD, 2006, s. 18-19.

hem de stratejik öneme sahip bölge bu özellikleri sebebiyle XIX. asrın başlarından beri Fransızların ele geçirmek istediği bir yerdi.⁷¹

I. Dünya Savaşı'nda İtilaf devletleri kendi aralarında yaptıkları gizli antlaşmalardan biri olan Sykes-Picot ile (İngiltere-Fransa arasında) Osmanlı topraklarını paylaştı. Paylaşımına göre Güneydoğu Anadolu ve Suriye, Fransa'ya bırakılıyordu. Mekke'deki Kral Faysal, Mondros Mütarekesi öncesinde bu anlaşmanın uygulanıp Suriye'nin Fransa'ya verilme ihtimaline karşı 7 Ekim 1918'de Şam'a girip tüm Suriye topraklarını alarak bir Arap hükümeti kurdu. Hedeflerden biri de Antakya'yı kendisine bağlı hale getirmektir.⁷² Ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa hükümetinin Suriye ile birlikte Antakya'yı da işgal etmesi ve 1919'da bölgedeki yönetime el koyması kralın planını bozdu.

1921'de Fransız Devleti ile Türkiye arasında Ankara Anlaşması imzalandı. Anlaşmanın 7. maddesi doğrultusunda içerisinde Antakya'nın da bulunduğu İskenderun Sancağı'na özerklik verildi ve bölgedeki Türk varlığı ile kültürünün korunmasına dair tedbirler alındı.

Karşılıklı görüşmelerin ardından bağımsız devlet konumuna getirilen sancakta, Fransa ve Türkiye arasındaki anlaşmalar çerçevesinde Meclis kurulması kararlaştırıldı. 2 Eylül 1938 Cuma günü Hatay Devleti Millet Meclisi Antakya'da toplandı ve böylelikle Hatay Devleti fiili olarak kurulmuş oldu. Aynı gün Tayfur Sökmen 40 milletvekilinin oyuyla Devlet Reisliğine seçildi.⁷³ Sancak Anayasası'nın verdiği yetkiyle devletin adı "Hatay" oldu.⁷⁴

⁷¹ Hamit Pehlivanlı, Y. Sarıay ve H. Yıldırım, *Türk Dış Politikasında Hatay (1918-1939)*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2001, s. 4-13.

⁷² Tekin, a.g.e., s. 82-96.

⁷³ Hatay Devlet Reisi Tayfur Sökmen, 1892 tarihinde Kırıkhan'da doğmuş ve Reyhaniye mıntkasındaki Türk Aşiret Reisi Mustafa Paşa'nın oğludur. Büyük babası, 1826'da Mısırlı İbrahim Paşa'ya karşı bu havalıyı müdafaa ettiğinden Sivas'a hicret etmiş olan Haydar Beydir. Babası Mustafa Paşa Kırım Muharebesine iştirak etmiş ve uzun zaman kaymakamlık ve mutasarrıflıklarda bulunarak memleketine hizmet etmiş bir şahsiyettir. Tayfur Sökmen tahsilini bu havalide yapmış ve kendi çiftliğinde ziraatle uğraşmıştır. İstiklal mücadelesinin başlangıcından itibaren ve milli dava uğrunda muhtelif cephelerde ve saflarda bilfiil çalışmıştır. Bundan sonra Türkiye Büyük Millet Meclisinde Antalya mebusu olarak görev yapan Sökmen, Atatürk'ün aday göstermesi sonucu Hatay devlet reisliğine seçilmiştir.

⁷⁴ Nergis Savcı, *Hatay Cumhuriyeti: Kuruluşu ve Anavatana Katılışı*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi ABD, 2007, s. 47-59.

Hatay Millet Meclisi'nde 16 Şubat 1939 Perşembe günü Abdulgani Türkmen başkanlığında yapılan toplantıda gündeminin 1. maddesinde “Anavatan Kanunlarının Hatay Kanunu Olarak Aynen Kabul Edilmesi” teklifi bulunuyordu. Meclisteki yoğunluğun sonucu bu kanun kabul edilerek Türkiye’de uygulanan kanunlar aynen tatbik edilmeye başlandı. 24 Temmuz 1939 tarihine gelindiğinde ise yıllardır süren çalışmaların netice vermesiyle Hatay ve merkezi Antakya’nın Türkiye’ye bağlanmasıyla sorun haline gelen mesele çözüme kavuşmuştur.

4. OSMANLI TAŞRA TEŞKİLATI

4.1. ANTAKYA KAZASININ İDÂRÎ BİRİMLERİ VE GÖREVLİLERİ

Halep Sancağı'nın kazası olan Antakya hakkında XIX. asrın ikinci yarısına ait salname kayıtlarında geniş bilgiler yer almaktadır. Salnâmeler, Antakya tarihi açısından da önemli bir kaynaktır.⁷⁵ İlki Hicrî 1284 (1867) tarihli olan ve araştırmamız kapsamında son olarak Hicri 1318 (1900) tarihli Halep Vilâyeti Salnâmeleri'nde Antakya kazası, kazanın idârî yapısı ve görevlileri ile ilgili önemli ve detaylı bilgiler kayıtlıdır. Bu bölümde kazanın idârî birimleri ve yönetimi hakkında salnâmelerde yer alan bilgileri sınıflandırarak inceleyeceğiz.

4.1.1. Kaymakamlar

Sözlükte "birinin yerine geçen, yerini tutan, vekil, nâib" anlamlarına gelen, günümüzde “kaymakam” olarak ifade edilen sözcüğe Osmanlı’da unvan ve terim olarak rastlanılmaktadır. 1842 senesinin başlarından itibaren kaymakamlık makamıyla ilgili yeni düzenlemeler yapıldı. Kaymakamlar Dâhiliye Nezâreti'ne bağlıydı ve atama-tayin vb. gibi işlemleri bu nezaret tarafından yapılmaktaydı.⁷⁶ Taşra teşkilatının vazgeçilmez görevlisi olan kaymakam kaza idaresinin reisi ve sorumlusuydu.

Halep Vilayeti Salnâmeleri kayıtlarına göre Antakya kazasında H. 1284 senesinde Ragıp Efendi (Kaza Müdürü)⁷⁷, 1285’de Rıza Efendi⁷⁸, 1286-1288’de Muhammed

⁷⁵ Ataman Demir, *Çağlar İçinde Antakya*, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, 1996, s. 85, ayrıca bkz. Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1317, s. 233.

⁷⁶ Yücel Özkaya, “Kaymakam”, DİA, Ankara, 2002, C. 25, s. 84-85.

⁷⁷ 1284 tarihli Halep Vilayet Salnâmesinde kazaların başında bulunan yöneticiler için “Kaymakam” yerine “Kaza Müdürü” unvanı kullanılmaktadır.

⁷⁸ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1285, s. 50.

Efendi⁷⁹, 1290'de Kûfi Efendi⁸⁰, 1293'te Süleyman Efendi⁸¹, 1295'te Reşit Efendi, 1299'da Mehmet Rüştü Efendi, 1300'de Hacı Şakir Bey⁸², 1302'de Aziz Sabri Efendi, 1303-1305'de Hüsnü Efendi⁸³, 1307-1308'de Ahmet Sedat Bey⁸⁴, 1309'da Osman Bey, 1310-1312'de Mehmet İzzet Bey⁸⁵, 1313'te Rıza Bey⁸⁶, 1314'te Mehmet Emin Efendi⁸⁷, 1315'te Mustafa Reşit Bey⁸⁸, 1316'da Kamil Bey⁸⁹, 1317'de Mustafa Reşit Bey⁹⁰ kaymakamlık görevinde bulunmuştur.

4.1.2. Nâib

“Birini temsil etmek, birine vekâlet etmek, vekil” anlamlarına gelen nevb (niyâbe) mastarından üretilen nâib, “bir makamın sorumluluğunu asıl sahibi yerine geçici bir zaman için yüklenen kimse” demektir.⁹¹ Tarihi sürece bakacak olursak birçok İslam devletinde önde gelen devlet adamlarının yardımcısı veya vekiline nâib deniliyordu. Naibler bağlı oldukları idarî birimlere ve görevlerinin mahiyetine göre kadı naibleri, kaza naibleri, bab naibleri vb. gibi gruplara ayrılırlardı.

Nâiblik makamı, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ilk yıllardan beri mevcuttu. Bir fetih geleneği olarak fethedilen bölgelere hukuku temsilen kadı veya nâib tayin edilirdi. Nâibler genellikle süresiz olarak tayin edilirdi, fakat tayinlerinin ardından belirli bir süre sonra yer değişiklikleri olurdu.⁹²

Halep Vilayeti Salnâmeleri kayıtlarına göre Antakya kazasında H. 1285 senesinde Hüseyin Habbab Efendi⁹³, 1286-1287'de Muhammed Said Efendi⁹⁴, 1288'de Muhammed Rafet Efendi⁹⁵, 1290'da Hasan Efendi⁹⁶, 1293'te Raşit Efendi⁹⁷, 1300'de

⁷⁹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1286, s. 46; H. 1287, s. 50; H. 1288, s. 42.

⁸⁰ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1290, s. 53.

⁸¹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1293, s. 58.

⁸² Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1300, s. 67.

⁸³ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1303, s. 146; H. 1305, s. 145.

⁸⁴ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1308, s. 173.

⁸⁵ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1310, s. 167.

⁸⁶ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1313, s. 201.

⁸⁷ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1314, s. 207.

⁸⁸ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1315, s. 211.

⁸⁹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1316, s. 219.

⁹⁰ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1317, s. 226.

⁹¹ Casim Avcı, “Nâib”, DİA, İstanbul, C.32, 2006, s. 311.

⁹² Mehmet İpşirli, “Nâib”, DİA, İstanbul, C. 32, 2006, s. 312.

⁹³ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1285, s. 50.

⁹⁴ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1286, s. 46; H. 1287, s. 50.

⁹⁵ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1288, s. 42.

⁹⁶ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1290, s. 53.

⁹⁷ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1293, s. 58.

Muhammed Rüşdi Efendi⁹⁸, 1303'te Asım Efendi⁹⁹, 1305'te Muhammed Said Efendi¹⁰⁰, 1308-1309'da Muhammed Refik Bey¹⁰¹, 1310'da Hasan Hüsnü Efendi¹⁰², 1313'te Ali Rıza Efendi¹⁰³, 1314-1315'te Bekir Sıtkı Efendi¹⁰⁴, 1316-1317'de ise Muhammed Nasih Efendi¹⁰⁵ nâiblik görevinde bulunmuşlardır.

4.1.3. Müftü

Müftülük makamı, siyasî ve idârî otoritelerin dışında dinî itibara sahip ilmî bir rütbedir.¹⁰⁶ Müftüler, kazalarda halkın dinî lideri konumundadırlar ve Kaza İdâre Meclislerinin dâimî üyesi olarak idarî teşkilatta yer almışlardır.

Halep Vilayeti Salnâmeleri kayıtlarına göre Antakya kazasında H. 1284-1286 senelerinde Mustafa Efendi¹⁰⁷, 1287-1288'de Yahya Efendi¹⁰⁸, 1289-1293'de Akif Efendi¹⁰⁹, 1300'de Hacı Abdülkadir Efendi¹¹⁰ müftülük görevini yürütmüştür.

Halep salnâmelerine bakıldığında; Antakya kazasında müftü olarak görev yapan kişiler, kaymakam ve naibler gibi kısa süreli görev yapmamışlardır. En az 2 yıl görevlerine devam etmişlerdir. 1303-1326 yıllarında müftülük yapan Abdülkadir Efendi'nin 23 yıl gibi uzun bir süre görevde bulunması, merkezî yönetimin müftü değişikliğini fazla tercih etmediğini göstermektedir.

4.1.4. Tahrîrat Kâtibi

Kazalarda yazı işleriyle vazifeli bulunanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Kaza idare kâtiplerinin görevi, kaymakamlığın tüm yazışmalarının yürütülmesi, kayıtlarının toplanması ve muhafazasını sağlamaktır. Kâtipler sayısı kaç olursa olsun yazım ve kayıt işlemlerinden birlikte yükümlüdürler ve gerektiği zaman kaymakamın emri çerçevesinde

⁹⁸ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1300, s. 67.

⁹⁹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1303, s. 146.

¹⁰⁰ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1305, s. 145.

¹⁰¹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1308, s. 173.

¹⁰² Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1310, s. 167.

¹⁰³ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1313, s. 201.

¹⁰⁴ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1314, s. 207; H. 1315, s. 211.

¹⁰⁵ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1316, s. 219; H. 1317, s. 226.

¹⁰⁶ Mehmet İpşirli, "Şeyhülislam", DİA, İstanbul, C. 39, 2010, s. 92.

¹⁰⁷ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1284, s. 46., H. 1285, s. 50., H. 1286, s. 46.

¹⁰⁸ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1287, s. 43., H. 1288, s. 42.

¹⁰⁹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1289, s. 42., H. 1290, s. 53.

¹¹⁰ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1300, s. 67.

Kaza Meclis-i İdaresi ile mahkemenin ve diğ er resmi kurumların her türlü yazı işlerinden sorumludurlar.

Halep Vilayet Salnâmeleri kayıtlarına göre Antakya kazasında H. 1300-1310 senelerinde Süleyman Faik Bey¹¹¹, 1313'de Vahid Efendi¹¹², 1315'de Hacı Muhammed Vahid Efendi¹¹³, 1316-1317'de Durmuş Efendi¹¹⁴ tahrir t k tibi olarak hizmet vermişlerdir.

4.1.5. Meclis-i İdare

Kaymakam başkanlığında bir araya gelen Kaza İdare Meclisi mal müdürü, tahrir t k tibi, kaza hâkimi (nâib), m ft  ve gayrimüslim cemaatin ruhani liderleri vb. gibi tabii üyeler ve ikisi Müslüman ikisi de gayrimüslim olmak üzere dört üyeden müteşekkildir.

Halep sancağı Antakya kazasında da kaza idare meclisleri kurulmuş ve bu meclisler idari görevleri yürütmüştür. Saln melerden çalışmamızın tarih aralığı gereği H. 1284'ten H. 1318 senesine kadar Antakya idare meclisinin oluşumunu takip etmek mümkündür.

Antakya kazası idare meclisi H. 1284 senesinde kaza müdürü Ragıb Efendi başkanlığında toplanmıştır. Mecliste Naib Mustafa Asım Efendi, Müftü Mustafa Efendi ve  yeler Yahya Efendi, Süleyman Bey, Arap Ağa, Hasan Efendi hazır bulunmuşlardır.¹¹⁵

H. 1285 senesinde Antakya kazası idare meclisi Kaymakam Rıza Efendi başkanlığında toplanmıştır. Mecliste Naib Hüseyin Habbab Efendi, Müftü Mustafa Efendi ve  yeler Yahya Efendi, Süleyman Bey, Arap Ağa, Hoca Hana yer almışlardır.¹¹⁶

H. 1286 senesinde Antakya kazası idare meclisi Kaymakam Muhammed Efendi başkanlığında biraraya gelmiştir. Mecliste Naib Muhammed Said Efendi, Müftü Mustafa Efendi ve  yeler Yahya Efendi, şaban Bey, Muhammed Ağa, Sarkos Ağa mevcuttur.¹¹⁷

H. 1290 senesinde Antakya kazası idare meclisi Kaymakam Kufi Efendi başkanlığında toplanmıştır. Mecliste Naib Hasan Efendi, Müftü Akif Efendi ve  yeler

¹¹¹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1300, s. 68., H. 1310, s. 167.

¹¹² Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1313, s. 201.

¹¹³ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1315, s. 211.

¹¹⁴ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H.1316, s. 226., H.1317, s. 226.

¹¹⁵ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1284, s. 46.

¹¹⁶ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1285, s. 50.

¹¹⁷ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1286, s. 46.

Abdülcelil Efendi, Abdülabid Ağa, Hamze Efendi, Sarkos Efendi hazır bulunmuşlardır.¹¹⁸

H. 1300 senesinde Antakya kazası idare meclisi Kaymakam Hacı Şakir Bey öncülüğünde toplanmıştır. Mecliste Naib Muhammed Rüşdü Efendi, Müftü Hacı Abdülkadir Efendi ve üyeler Hana Efendi, Sarkos Ağa, Rüşdü Efendi, Hacı İsmail Efendi görev almışlardır.¹¹⁹

H. 1313 senesinde Antakya kazası idare meclisi Kaymakam Rıza Bey öncülüğünde toplanmıştır. Mecliste tabii üyeler Naib Ali Rıza Efendi, Müftü Hacı Abdülkadir Efendi, Mal Müdürü Vahid Efendi, Tahrirat Katibi Vahid Efendi yer almışlardır. Bunlarla birlikte seçilmiş üyeler Hacı Abdurrauf Efendi, Hacı Şefik Efendi, Bağus Efendi, Mardirus Efendi hazır olarak bulunmuşlardır.¹²⁰

Antakya kazası idare meclisi H. 1317 senesinde Kaymakam Mustafa Reşit Bey başkanlığında biraraya gelmiştir. Tabii üyeler olarak Naib Muhammed Nasuh Efendi, Müftü Hacı Abdülkadir Efendi, Mal Müdürü Reşid Efendi, Tahrirat Kâtibi Durmuş Efendi vazife almışlardır. Seçilmiş üyeler ise Halef Efendi, Mahildan Efendi, Hana Efendi, Seyrap Efendi yer almışlardır.¹²¹

4.1.6. Mahkeme-i Bidayet Dairesi

Osmanlı Devleti'nde davaların görüldüğü ilk yer olan Bidayet Mahkemesinin bugünkü karşılığı Asliye Mahkemesidir. Bu dairede reis, kâtip, müstantik, mübaşir, eytam müdürü ve azalar görev yapmaktadır.

İbtidâî Mahkemelerde bulunan görevlilerden Müstantik: Sorgu hâkimi; Mübaşir ise mahkemede celb ve tebliğ işlerinden sorumlu memurdur. Ayrıca mübaşirler mahkemenin idaresi ve huzurunun sağlanmasına yönelik tedbirlerin alınmasında da görevlidir. Eytam müdürü, devlet hizmetinde bulunmuş olan babalarından veya kocalarından dolayı yetimlerle dul kadınlara bağlanan maaşları düzenleyen ve takibini yapan kişidir. Mukavelat Muharriri, Osmanlı Döneminde noterin işini yapan kişilerdir.

¹¹⁸ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1290, s. 53.

¹¹⁹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1300, s. 68.

¹²⁰ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1313, s. 201.

¹²¹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1317, s. 226.

H. 1284 senesine ait Halep Vilayet Salnâmesi'ne göre Meclisi Deâvî ismiyle toplanan Mahkeme-i Bidayet Dairesi Kurulu Naib Mustafa Asım Efendi başkanlığında toplanmıştır. Seçilmiş üyeler olarak Arif Ağa, Abdülcélil Efendi, Hoca İbrahim yer almıştır.¹²²

H. 1286 yılına ait salnâmelere göre Mahkeme-i Bidayet Dairesi Kurulu Abdülcélil Efendi başkanlığında biraraya gelmiştir. Azalıkta ise Salih Efendi, Hana Efendi ve İbrahim Efendi'nin isimleri geçmektedir.¹²³

H. 1290 senesinde kurul Naib Hasan Efendi öncülüğünde toplanmıştır. Üyeler listesinde Şaban Efendi, İsmail Efendi, Salih Ahmet Efendi, Hamza Efendi ve Latif Efendi yer almaktadır.¹²⁴

H. 1313 senesindeki Mahkeme-i Bidayet Dairesi görevlileri şöylediler; Reis naib Ali Rıza Efendi, Aza Ferit Efendi, Aza Mikail Efendi, Başkâtip Cemal Efendi, Refik¹²⁵ Ali Efendi, Müstantik Muavini Ahmet Efendi, Mukavelat Muharriri Müslüm Efendi, Mahkeme-i Şeriyeye Başkâtibi Bekir Efendi, Kâtip Şevket Efendi, Katib-i Sani Menla Efendi'dir.¹²⁶

H. 1317 senesinde ise görevlilerin listesi şu şekildedir; Reis naib Muhammed Nasuh Efendi, Aza Rauf Efendi, Aza Elyan Efendi, Başkâtip Cemal Efendi, Başkâtip Refiki Murat Efendi, Müstantik Muavini Ali Efendi, Mukavelat Muharriri¹²⁷ Müslüm Efendi'dir.¹²⁸

4.1.7. Nüfus İdâresi

Kaza nüfus memurlarının birçok vazifesi bulunmakla birlikte en önemli görevlerinden ilki tahrir defterlerini korumak, ikincisi ise nüfusla ilgili meydana gelen hadiseleri ortaya koyan cetveller hazırlamak ve kazânın mürur tezkireleri¹²⁹ ve pasaport işlemlerini idare etmektir. Nüfus dairesinde genel olarak bir memur ve bir kâtip

¹²² Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1284, s. 46.

¹²³ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1286, s. 46.

¹²⁴ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1290, s. 53.

¹²⁵ Yardımcı

¹²⁶ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1313, s. 201.

¹²⁷ Noter, Katib-i Adl.

¹²⁸ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1317, s. 226.

¹²⁹ Memleket içindeki seyahat vesikasına verilen ad.

görevlendirilmektedir. Ancak bazı durumlarda üçüncü bir kişinin de vazifeye getirildiği görülmektedir.

H. 1300 senesi salnâme kayıtlarına göre Antakya Nüfus İdâresinde Memur Şevket Efendi, Kâtip Halef Efendi vazifelidirler.¹³⁰

H. 1314 senesindeki verilere göre nüfus idâresinde Memur Hüseyin Bey, Kâtip Şevket Efendi'dir.¹³¹

H. 1315- H. 1317 senelerinde nüfus idâresinde Memur olarak Şevket Efendi, Kâtip Abdülbaki Efendi görev almışlardır.¹³²

4.1.8. Belediye Dairesi

Osmanlı, kaza merkezlerinde devlet hizmetlerini daha düzenli bir şekilde yürütmek amacıyla belediye dairelerini kurmuştur. Bu daireler genellikle başkan, üyeler, kâtip, memleket tabibi, müfettiş, çavuş vb. gibi görevlilerden oluşur. Ayrıca belediyede birden fazla gayrimüslim üye bulunur. Belediyenin sandık sermayesi de mevcut olup sermayesi rakamsal olarak belirtilmiştir.

Halep Vilayeti Salnâmesi kayıtlarına göre sırasıyla Antakya kazası belediye dairesi personelini şu şekildedir:

H. 1313-1314 senesinde belediye reisi Abdülvahid Efendi, Azalar Abdülkadir Efendi, Hacı Mustafa Bey, Süleyman Faik Efendi, Faik Efendi, Ethem Efendi, Yusuf Marin Efendi, Şahin Ağa, Şaban Ağa, İbrahim Ağa, Kâtib Hasan Rauf Efendi, Sandık Emni Abdülkadir Efendi'dir.¹³³

H. 1315 senesinde Antakya belediye reisi Faik Efendi olmuştur. Azalar Süleyman Faik Efendi, Ethem Ağa, Yusuf Efendi, Şahin Ağa, Şaban Ağa, Mustafa Ağa, İbrahim Ağa, Belediye Kâtibi Hasan Rauf Bey, Sandık Emni Muhammed Asım Efendi'dir.¹³⁴

¹³⁰ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1300, s. 68.

¹³¹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1314, s. 208.

¹³² Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1315, s. 212., H. 1316, s. 227., H. 1317, s. 227.

¹³³ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1313, s. 202., H. 1314, s. 209.

¹³⁴ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1315, s. 212.

H. 1316-1317'de belediye reisi yine Hacı Faik Efendi olarak kalmıştır. Azalar Hacı Osman Efendi, İzzet Efendi, İlyas Efendi, Mustafa Efendi, Hasan Ağa, Kâtib Murat Efendi, Sandık Emni Halet Efendi'dir.¹³⁵

4.2. ANTAKYA KAZASI EŞRAFI VE PADİŞAH TARAFINDAN RÜTBE, NİŞAN VE MADALYA İLE TALTİF EDİLENLER

Osmanlı Devleti, birçok devletin yaptığı gibi devlete ve millete karşı faydalı işler yapmış, ülkesinin kalkınması için gayret eden ve de bu uğurda fedakârlıklar yapan kişilere çeşitli rütbe, madalya vb. manevî ve maddî değerler vermiştir. İşte biz de burada, Antakya kazasında hem bölgeye hem de devlete karşı sorumluluklarını yerine getiren kişilerin 19. yüzyılda aldıkları rütbe, nişan ve madalyaları sıralayacağız.

Tablo 1: Antakya Kazası Eşrafı ve Padişah Tarafından Rütbe, Nişan ve Madalya ile Taltif Edilenler¹³⁶

Adı	Rütbe	Osmanî	Mecidî	Madalya
Bereketzâde Hacı Rıfat Efendi	Ûlâ Sânisî	3	3	-
Halef Ağazâde Hacı Abdulvahit Ağa	Ûlâ Sânisî	-	-	-
Bereketzâde Rafet Efendi	Sâniye	-	5	-
Müftüzâde Hacı Mehmet Efendi	Sâniye	-	-	-
Nakipzâde Muhyettin Paşa	Mirmirân	-	-	-
Resulzâde Mehmet Ağa	Sâlise	-	-	-
Bereketzâde Hasan Raif Bey	Sâlise	-	-	-
Tosyuvi Müftüzâde Hacı Neşet Efendi	Sâlise	-	-	-

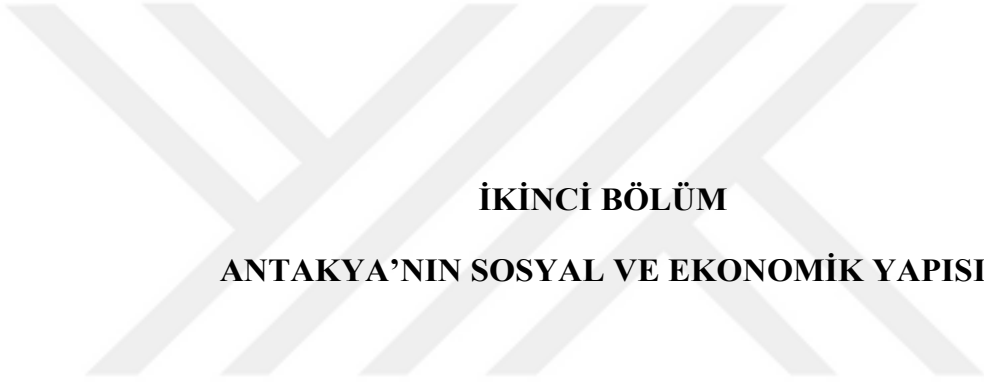
¹³⁵ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1316, s. 228., H. 1317, s. 228.

¹³⁶ Gündüz, a.g.e., s. 603-604.

Balcızâde Hacı Fehmi Efendi	Sâlise	-	-	-
Balcızâde Hacı Ziya Efendi	Sâlise	-	-	-
Dâhiliye Nezâreti Eski Mektubî Kalemlerinden Halef Ağazâde Mustafa Süreyya Bey	Sâlise	-	-	-
Bâb-1 Âli İstişâre Odası Muavinlerinden Bereketzâde Selahattin Suphi Bey	Sâlise	-	-	-
Mardinzâde Hanna Efendi	Sâlise	-	-	-
Civelekzâde Hacı Mustafa Ağa	-	-	3	-
Çeçenzâde Hacı Abdulcelil Efendi	Musılâ-i Sahn			
Sandıklı Eski Naibi Cemalizâde Mehmet Nihat Efendi	Musılâ-i Sahn	-	-	-
Nâkibü'l-eşraf Kaymakamı Resulzâde Seyit Ahmet Naci Efendi	Musılâ-i Süleymâniye	-	-	-
Müftüzâde Hacı Galip Efendi	Musılâ-i Süleymâniye	-	-	-
Kâtipzâde Kazım Efendi	Müderris	-	-	-
Reşit Ağazâde Hacı Nihat Efendi	Müderris	-	-	-

Reşit Ağazâde Hacı Reşit Efendi	Müderriş	-	-	-
Sipahizâde Hacı Bekir Efendi	Müderriş	-	-	-
Kâtipzâde Kazım Efendi	Müderriş	-	-	-
Mardiros Efendi	Müderriş	-	-	-
Süveydiyeli Mecuzâde Süleyman Ağa		-	5	-

Antakya’da 2 kişiye Ūlâ Sâniş, 2 kişiye Sâniye, 1 kişiye Mirmirân, 8 kişiye Sâliş, 2 kişiye Musilâ-i Sahn, 2 kişiye Musilâ-i Süleymâniye, 6 kişiye de Müderriş rütbesi verilmiştir. Ayrıca bu kişilerden Bereketzâde Hacı Rifat Efendi 3 Osmanî, 3 Mecidî nişanı, Bereketzâde Rafet Efendi, Civelelzâde Hacı Mustafa Ağa, Süveydiyeli Mecuzâde Süleyman Ağa ise sadece Mecidî nişanı almışlardır.

İKİNCİ BÖLÜM

ANTAKYA'NIN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

1. DİNÎ YAPI

Dinî ve demografik yapıdaki verilerin bazıları birbirinin aynısı, bazıları ise benzerlik göstermektedir. Ancak genel çerçeveyi anlayabilmek adına dinî ve demografik yapının ayrı ele alınması uygun görülmüştür.

XIX. yüzyılın başlarında, Antakya'da vergiye tabi olanların toplam nüfusu tahmini olarak 9.780 kişi olarak tespit edilmiştir. 1806'da Kuseyr, Cebel-i Akra, Altınöz ve Süveydiye nahiyelerine bağlı köylerin tahmini toplam nüfusu (kadın-erkek dâhil) 4777 kişiydi. Bu rakama muaf olan çocuk, ihtiyar, sakat, asker, din adamı, ilmiye mensubu, seyyidler vb. yaklaşık 1000 kişilik nüfus da eklenince sayı tahmini 5770-6000 kişiyi buluyordu. Ayrıca 1806 senesinde Antakya ile 4 nahiye ve bu nahiyelere bağlı 62 köyde tahminen 14.450 kişilik bir nüfus yaşamaktaydı. Bu nüfusun 9780'i şehir merkezinde ikamet ederken 4770 kişilik geri kalan kısmı ise 62 köyde yaşamaktaydı.¹³⁷

1807-1810 senelerinde Antakya kazasında merkezde 40, Kuseyr nahiyesinde 14, Altınözü nahiyesinde 9, Cebel-i Akra nahiyesinde 14, Süveydiye nahiyesinde 13 olmak üzere toplam 90 köy bulunmaktaydı. Antakya merkezinde toplam 23 mahalle vardı.¹³⁸

Antakya'da ikamet eden nüfus İslâm, Hristiyanlık ve Yahudilik dinlerinin mensuplarından meydana gelirken; etnik köken olarak da Türk, Arap, Rum ve Ermenilerden müteşekkildi. Şehirdeki Müslümanlar ile gayrimüslim halk kırsal bölgeler, Kuseyr ve Süveydiye nahiyelerinde genellikle bir arada yaşarken, şehrin merkezinde ise Dörtayak, Sofular, Sarı Mahmut, Könlük, Kantara, Kastal ve Mahsen mahallelerinde hayatlarını sürdürmekteydiler.¹³⁹

Bu tarihlerde Antakya şehrinin merkez nüfusu tahmini 13.500 kişiyken, kırsal bölgelerin nüfüsü 12.750 kişi tespit edilmiş ve toplamda tahmini 26.250 kişinin kazada yaşadığı görülmüştür. Ehl-i örf, ehl-i şer'i, Hristiyan din adamları, dullar, yetimler, âmâ

¹³⁷ Rıfat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antakya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı", *Ankara, Belleten Dergisi*, C. LVIII, S. 221 (Nisan-1994), s. 146-148.

¹³⁸ M. Ali Yaşar, *12 Numaralı Antakya Şer'iyye Sicili H. 1222-1225 (1807-1810)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya: İnönü Üniversitesi SBE, 1995, s. 266-271.

¹³⁹ Yaşar, a.g.t., s. 270.

vd. kişiler de dâhil edildiği zaman toplam nüfus tahmini 27.400 civarında olmaktadır. Bu nüfusun 21.900 kişisi Müslim, 5500 kişisi ise gayrimüslimdir.¹⁴⁰

1867 senesinde Antakya genelinde dinlere göre tahmini nüfus aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 2: 1867 senesinde Antakya'nın Dinlere Göre Nüfusu¹⁴¹

Kaza Adı	Müslüman		Gayr-i Müslim		Toplam	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
Antakya	8.775	52.650	1.129	6.774	9.904	59.424
Reyhaniye	2.200	13.200	-	-	2.200	13.200
Belen-İskenderun	1.729	10.374	312	1.872	2.041	12.246
Payas	1.213	7.278	447	2.682	1.660	9.960
Hassa	1.118	6.708	100	600	1.218	7.308
Toplam	15.035	90.210	1.988	11.928	17.023	102.138

Ayrıca şehirdeki gayrimüslim hanelerin 33 tanesi Yahudidir ve yaklaşık olarak toplam nüfusları 200 kişi civarındadır. Müslüman halkın arasında ise çok sayıda Nusayrî bulunmaktaydı.¹⁴²

H. 1305 (M. 1887) senesi Haleb Vilayet Salnâmesi'ne göre Antakya merkezinde bulunan toplam nüfusun (16.477) 14.979'u Müslümandır.¹⁴³

Tablo 3: H. 1308 (M. 1890) senesinde Antakya'da ikamet eden dinî grupların nüfusu¹⁴⁴

Dini Gruplar	İslam	Ermeni Katolik	Rum	Ermeni	Protestan	Yahudi	Ecnebi	G.M. Toplam	Toplam
	55.191	12	3.413	2.073	283	221	10	6.012	61.203

¹⁴⁰ Yaşar, a.g.t., s. 275-276.

¹⁴¹ Âdem Tutar, *XX. Yüzyıl Hatay Tarihi ve Günümüz İnanç Coğrafyası*, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya: İnönü Üniversitesi SBE, 1997, s. 127-128.

¹⁴² a. yer.

¹⁴³ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1305, s. 171.

¹⁴⁴ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1308, s. 172, 178, 191.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında kadar bölgede gayrimüslim azınlıklardan Rum-Ortodokslar ve Ermeniler (tamamı Gregoryan mezhebine bağlı) olmak üzere önemli iki grup vardı. Tablodan da anlaşıldığı gibi, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Ermenilerin bir bölümü Katolik ve Protestan mezhebine dâhil olmuşlardır. Bu değişime, bölgede nüfuz edinmek isteyen Avrupalı devletler ve Amerika'nın yaptığı misyonerlik¹⁴⁵ faaliyetleri neden olmuştur.¹⁴⁶

Vital Cuinet, 1891 tarihinde Antakya kazasının nüfusunu din ve mezhepler ekseninde ele almıştır.

Tablo 4: 1891'de Antakya kazasının din ve mezheplere göre nüfusunu¹⁴⁷

Müslümanlar	Nüfus	Gayr-i Müslimler	Nüfus
Suriyeli Arab	20.000	Birleşik Rumlar (Melşit)	2.500
Nusayrî	10.000	Katolik Ermeni	2.500
Türk	10.000	Süryani	2.000
Kürt	3.000	Keldani	2.000
Çerkez	3.000	Rum Ortodoks	1.000
Müslüman Toplamı	46.000	Gregoryan Ermeni	2.084
Toplam Nüfusa Oranı %73,2		Yakubi Süryani	2.500
		Birleşik olmayan Keldani	2.000
		Yahudi	266
		Gayr-i Müslim Toplam	16.850
		Gayrimüslimlerin Toplam Nüfusa Oranı %26,8	
Toplam Nüfus: 62.850			

¹⁴⁵ Başkalarını belirli bir öğretiye, özellikle dinî bir öğretiye ikna etmeye çalışan, onları bu öğretiye çekme amacını üstlenen kişi ve faaliyetler.

¹⁴⁶ Yaşar, a.g.t., s. 130.

¹⁴⁷ Yaşar, a.g.t., s. 131.

Tablo 5: H. 1314 (M. 1896) tarihinde Antakya'nın dinî yapısı¹⁴⁸

Dini Gruplar	İslam	Katolik	Rum	Ermeni	Protestan	Yahudi	Latin	Toplam
Sayı	59.988	12	3.682	2.373	284	258	15	66.612
Oran	%90.05	-	%5.58	%3.56	%0.43	%0.39	-	

XIX. yüzyılın son yıllarını gösteren bu tablodaki verilerle Cuinet'in tesbit ettiği nüfus, toplam nüfus bakımından hemen hemen aynı olmasına rağmen; nüfusun dinlere göre dağılımında çok büyük farklılıklar yer almaktadır. Cuinet, Antakya'nın toplam nüfusunu 62.850 olarak vermiş ve bunun 46.000'ini Müslümanların, 16.850'sini de gayrimüslimlerin oluşturduğunu belirterek Antakya'daki Müslümanların toplam nüfusa oranını %73 olarak göstermektedir. Yukarıdaki tabloya baktığımızda ise Müslümanların toplam nüfusa oranı %90'ın üzerindedir.¹⁴⁹

Tablo 6: XX. yüzyıl nüfus bilgrini gösteren H. 1319 (M. 1901) tarihli Haleb Vilayet Salnâmesi'ne göre Antakya'nın dinî yapısı¹⁵⁰

Dini Gruplar	İslam	Ermeni Katolik	Rum Ortodoks	Ermeni	Protestan	Yahudi	Latin	G.M. Toplam	Toplam
	66.830	12	4.330	2.574	344	280	15	7.555	74.385

Tablo 7: H. 1324 (M. 1906) tarihli Salnâmeye göre Antakya'nın dinî yapısı¹⁵¹;

Dini Gruplar	İslam	Rum Ortodoks	Ermeni	Protestan	Yahudi	Latin	G.M. Toplam	Toplam
	71.134	4.315	2.575	382	280	15	7.567	78.701

¹⁴⁸ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1314, s. 206, 219, 247.

¹⁴⁹ Tutar, a.g.t., s. 134.

¹⁵⁰ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1319, s. 247.

¹⁵¹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1324, s. 280.

Tablo 8: 1914'te Halep eyaletinin Halep sancağına bağlı olan Antakya'nın dini yapısı¹⁵²;

Dini Gruplar	İslam	Rum Ortodoks	Rum Katolik	Protestan	Ermeni	Ermeni Katolik	Yahudi	Yakubi	Süryani	G.M. Toplam	Toplam
	78.054	7.352	179	736	4.773	72	357	10	4	13.483	91.537

Nüfus verilerine genel olarak bakacak olursak yıllar geçtikçe Antakya'da hem Müslüman hem de gayrimüslim nüfus sürekli artış göstermiştir. Özellikle gayrimüslimlerin nüfusunda artış çeşitli durumlar sonucu ortaya çıkmıştır. Örneğin 1909 senesinde Adana'da meydana gelen Ermeni olayları sırasında, ilde ikamet eden Ermenilerden yaklaşık 25.000'inin bölgeyi terk ederek Antakya yöresine gelmeleri ve I. Dünya Savaşı'nda çevre illerde bulunan gayrimüslimlerin şehre gelmesi bölgedeki gayrimüslim kişi sayısında artışa sebep olmuştur.¹⁵³

2. DEMOGRAFİK YAPI

Antakya'nın nüfus verilerden bahsederken 16. ve 19. yüzyıl verilerini karşılaştırarak aradaki farklılıklar gösterilmeye çalışılmıştır.

2.1. XVI. YÜZYIL NÜFUSU

Antakya şehrinde, Osmanlı dönemine gelinceye kadarki süreçte çok kalabalık bir nüfus yaşamaktaydı. Fakat tarihi süreç içerisinde nüfus; çeşitli sebepler sonucunda son derece azalmıştır.

Şehrin tahmini nüfusunun belirlenmesi hâne¹⁵⁴, mücerred¹⁵⁵ ve bennâk¹⁵⁶ sayılarına göre yapılmıştır.¹⁵⁷

¹⁵² Tutar, a.g.t., s. 136-137.

¹⁵³ Tutar, a.g.t., s. 137.

¹⁵⁴ Evli.

¹⁵⁵ Bekâr.

¹⁵⁶ Elinde yarım çiftlikten az toprak bulunan evli.

¹⁵⁷ Ahmet Gündüz, Erdinç Gülcü, "XVI. Yüzyılda Antakya Nahiyesi (1526-1584)", *Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12 (2009), s. 294.

Tablo 9: 1526-1584'de Antakya Şehir Nüfusunun Mahallelere Göre Dağılımı¹⁵⁸

No	Mahalle Adı	Yıllar														
		1526		1536				1550			1570			1584		
		H.	M.	H.	M.	İ.	D.	H.	M.	İ.	H.	M.	İ.	H.	M.	İ.
1	Mukbil	26	11	24	11	1	-	27	9	1	28	10	1	30	8	1
2	Şenbek	39	8	41	10	1	-	39	21	1	28	19	1	30	17	1
3	Camii Kebir	41	4	41	8	1	2	36	14	1	40	2	1	32	14	
4	İmran Oğlu	16	4	15	6	1	-	21	9	-	36	5	-	23	12	1
5	Saha	41	7	39	11	1	-	36	10	1	15	6	-	18	10	-
6	Keşkek	147	8	132	38	3	-	130	56	2	135	60	2	140	56	1
7	Dörtayak	55	8	44	9	1	-	38	14	1	114	52	2	100	75	2
8	Maslaba	65	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	Süveyka	44	7	56	9	1	-	48	12	1	40	17	3	55	24	1
10	Meydân	23	8	32	10	1	1	31	14	1	10	4	-	18	6	-
11	Harami Bekir	63	3	113	20	3	-	72	62	2	-	-	-	-	-	-
12	Şeyh Kasım Camii	43	7	65	20	1	-	72	8	2	41	10	1	48	15	1
13	Sofular	38	4	26	9	1	-	26	7	1	12	20	3	26	7	4
14	Mescid-i Şeyh Hamza	17	1	19	8	1	-	13	5	1	18	5	-	15	4	-
15	Kanavât	70	4	126	26	3	-	124	34	2	125	32	2	51	85	2
16	Şirince Pınar	32	3	37	3	1	-	22	13	1	25	11	1	27	9	1
17	Paşa	39	3	43	7	1	-	37	16	1	45	11	1	58	17	1

¹⁵⁸ Gündüz, Erdiç, a.g.e., s. 293.

18	Sarı Mahmut	21	4	24	6	1	-	23	7	1	18	7	1	19	7	-
19	Cullahan	98	18	117	24	3	-	115	37	-	117	38		71	49	5
20	Kastel	29	9	32	9	1	-	25	8	1	35	10	1	38	8	1
21	Gülbek	57	7	36	6	1	-	37	6	1	32	23	1	39	15	1
22	Ma'beliye	-	-	63	7	1	-	45	14	1	39	22	1	61	31	1
23	Mahsen	-	-	40	8	1	-	39	17	1	54	7	-	35	25	1
24	Zeytunoğlu	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40	13	1	50	15	1
25	Tabi-i Cullahan	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16	12	1
26	Debbûs	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	18	1

Tablodan da anlaşılacağı üzere Antakya'da 1526'da 21 mahallede nüfus mevcuttur. Bu tarihte 1004 hâne, 131 de mücerred nüfusu tespit edilmektedir. 1584 yılına gelindiğinde ise 24 mahallede nüfus vardır. Bu tarihte hâne sayısı 972'ye gerilerken, mücerred sayısı ise 539'a yükselmiştir.

2.2. XVI. YÜZYIL KÖY NÜFUSU

Tablo 10: Antakya Köylerinin Nüfusu¹⁵⁹

No	Köyün Adı	Yıllar	H.	Ç.	B.	M.	İ.	Rç.	Rb.	Rm.	Hâsıl
1	Kilisâcık	1550	67	43	20	38	1	1720	240	228	7178
		1570	66	16	50	40	1	640	600	24	6950
		1584	72	28	41	34	1	1100	492	204	7010
2	Cağiriye-i Küçük	1550	2	2	-	-	-	80	12	-	2062
		1570	1	3	-	1	-	120	-	6	1611

¹⁵⁹ Gündüz, a.g.e., s. 275.

		1784	1	3	-	1	-	120	-	6	1611
3	Kavâssiye	1550	39	26	12	16	-	104	144	96	5514
		1570	16	12	5	9	1	480	60	55	7500
		1584	15	13	3	9	1	510	36	54	7490
4	Deyr-i Sa'dan	1550	10	6	4	5	-	240	-	30	743
		1570	11	8	4	8	1	320	48	48	1556
		1584	12	10	3	13	1	400	36	78	1556
5	Menâkiye	1550	34	19	15	23	-	760	180	138	3638
		1570	35	13	19	25	1	520	128	150	3933
		1584	22	25	7	13	1	1000	84	78	3933
6	Sünbârî	1550	34	16	16	10	-	580	192	54	4466
		1570	27	8	13	19	1	320	156	114	2080
		1584	32	24	9	16	1	940	108	96	2464
7	Aydî	1550	24	12	13	9	-	480	156	54	5388
		1570	19	11	9	16	1	440	108	96	6014
		1584	38	26	13	8	1	1040	156	48	7403
8	Tellâl	1550	11	4	7	5	-	160	84	30	1646
		1570	7	6	2	6	1	240	24	30	1754
		1584	7	5	3	6	1	200	36	36	1754
9	Akkâvur	1550	11	7	3	4	-	280	26	24	1640

		1570	6	4	3	7	1	160	36	42	1880
		1584	5	3	3	8	1	120	36	48	1880
10	Dersuniye	1550	45	30	16	59	-	1200	192	354	13348
		1570	47	32	17	60	1	1280	204	360	14700
		1584	128	52	74	71	1	2060	888	426	14700
11	Karakise	1550	29	10	17	17	-	400	204	102	4778
		1570	24	8,5	15	16	1	340	180	96	4296
		1584	18	7	12	22	1	280	144	132	4296
H.=Hâne / Ç.=Çiftçi / B.=Bennâk / M.=Mücerred / İ.=İmâm / Rç. Resm-i Çift / Rb. =Resm-i Bennâk / Rm. =Resm-i Mücerred											

16. yüzyılda Antakya’da 11 tane köy vardır. Bu köylerden Dersuniye, sürekli olarak nüfusun çoğunluğuna sahip olmuştur. En düşük nüfusa sahip köy ise Deyr-i Sa’dan olmuştur.

2.3. XIX. YÜZYIL NÜFUSU

Halep Vilayet Salnâmelerindeki nüfus verilerinin bazılarında yalnızca hâne sayıları verilmişken, bir kısmında ise hâne ve kişi sayısı ayrı ayrı verilmiştir. Kayıtlara göre 1303-1319/1886-1901 senelerinde Antakya şehir merkezinde bulunan hâne sayısı 3190 ile 3374 arasında değişiklik göstermektedir. 1300-1306/1883-1889 senelerinde şehrin nüfusu kişi sayısı olarak 16.447 ile 16.816 kişi arasındadır. Antakya kazasının nüfusuna dair bilgiler 1868–1873 ve 1890–1906 tarihli salnâmelerde verilmektedir. Salnâmelerdeki nüfus bilgileri tablolar halinde aşağıdaki gibidir;

Tablo 11: 1293/ 1876 Yılı Halep Sancağı Antakya Kazası¹⁶⁰

Köy	Mahalle	HANE			NÜFUS		
		Musevi	Hıristiyan	İslam	Musevi	Hıristiyan	İslam
126	36	61	1.279	8.800	714	7.817	47.326

Tablo 12: 1285/1868, 1286/1869, 1288/1871 Yılları Halep Sancağı Antakya Kazası

Musevi		Hıristiyan		İslam		Toplam		
Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Tarih
73	168	1.096	3.903	8.775	22.485	9.904	26.556	1285
79	168	1.270	3.903	8.775	22.485	10.118	26.556	1286
73	328	1.270	7.803	8.775	37.346	10.118	45.477	1288

Tablo 13: 1308/1891 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁶¹

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	26.412	28.779	55.191
2	Ermeni Katolik	5	7	12
3	Rum	1.659	1.754	3.413
4	Ermeni	1.028	1.045	2.073
5	Protestan	156	127	283
6	Yahudi	108	113	221
7	Ecnebi	5	5	10
	Toplam	29.373	31.830	61.203

1891 senesinden önceki yılların verilerine baktığımızda ayrıntılı bir nüfus verisine rastlanmamaktadır. Ancak bu tarihten itibaren Müslüman nüfusun sayısı önceki senelerde olduğu gibi mezheplere ayrılmadan tek başlık altında incelenirken gayrimüslim nüfus

¹⁶⁰ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1293, s. 153–154.

¹⁶¹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1308, s.178.

çoğunlukla mezhep ekseninde tespit edilmeye başlanmıştır.

Tablo 14: 1309/1892 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁶²

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	26.293	28.130	54.423
2	Rum Katolik	2	2	4
3	Rum	1.760	1.754	3.514
4	Ermeni	1.027	1.205	2.232
5	Protestan	156	127	283
6	Yahudi	108	113	221
	Toplam	29.346	31.331	60.677

1892 senesinde eski verilerde yer almayan Rum Katolik nüfus da ortaya çıkmıştır.

Tablo 15: 1310/ 1893 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁶³

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	26.844	28.802	55.646
2	Rum	1765	1751	3516
3	Ermeni	1039	1040	2079
4	Protestan	156	127	283
5	Ecnebi	5	5	10
6	Yahudi	108	113	221
7	Yabancı	60	77	137
	Toplam	29.977	31.915	61.892

¹⁶² Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1309, s.130

¹⁶³ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1310, s.205

Tablo 16: 1312/ 1894 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁶⁴

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	26.972	29.403	56.375
2	Rum	1.760	1.754	3.514
3	Ermeni	1.154	1.179	2.333
4	Protestan	146	138	284
5	Ecnebi	5	5	10
6	Yahudi	108	113	221
7	Yabancı	60	77	137
	Toplam	30.205	32.669	62.874

Tablo 17: 1313/ 1895 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁶⁵

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	27.588	30.048	57.636
2	Rum	1.767	1.761	3.528
3	Ermeni	1.168	1.205	2.373
4	Protestan	146	138	284
5	Latin	5	10	15
6	Ermeni Katolik	5	7	12
7	Yahudi	136	118	254
	Toplam	30.815	33.287	64.102

¹⁶⁴ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1312, s. 236.

¹⁶⁵ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1313, s.212.

Tablo 18: 1314/ 1896 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁶⁶

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	28.550	31.438	59.988
2	Rum	1.773	1.909	3.682
3	Ermeni Katolik	5	7	12
4	Ermeni	1.168	1.205	2.373
5	Protestan	146	138	284
6	Latin	5	10	15
7	Yahudi	138	120	258
	Toplam	31.785	34.827	66.612

Tablo 19: 1315/ 1897 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁶⁷

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	28.613	31.425	60.038
2	Rum	1.778	1.949	3.727
3	Ermeni Katolik	5	7	12
4	Ermeni	1.172	1.268	2.440
5	Protestan	148	154	302
6	Latin	5	10	15
7	Yahudi	138	120	258
	Toplam	31.859	34.933	66.792

¹⁶⁶ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1314, s.219.

¹⁶⁷ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1315, s. 223.

Tablo 20: 1316/ 1898 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁶⁸

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	28.945	31.787	60.732
2	Rum	1.782	1.966	3.748
3	Ermeni Katolik	5	7	12
4	Ermeni	1.172	1.290	2.462
5	Protestan	148	164	312
6	Latin	5	10	15
7	Yahudi	138	121	259
	Toplam	32.195	35.345	67.540

Tablo 21: 1317/ 1899 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁶⁹

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	30.131	33.642	63.773
2	Rum	1.785	2.116	3.901
3	Ermeni Katolik	5	7	12
4	Ermeni	1.174	1.378	2.552
5	Protestan	148	197	335
6	Latin	5	10	15
	Toplam	33.248	37.350	70.598

¹⁶⁸ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1316, s. 231.

¹⁶⁹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1317, s. 239.

Tablo 22: 1318/ 1900 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁷⁰

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	30.901	34.583	65.484
2	Rum Ortodoks	1.816	2.382	4.198
3	Ermeni Katolik	5	7	12
4	Ermeni	1.174	1.400	2.574
5	Protestan	148	196	344
6	Latin	5	10	15
	Toplam	34.049	38.578	72.627

Tablo 23: 1319/ 1901 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁷¹

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	31.387	35.443	66.830
2	Rum Ortodoks	1856	2474	4330
3	Ermeni	1.174	1.400	2.574
4	Ermeni Katolik	5	7	12
5	Protestan	148	196	344
6	Latin	5	10	15
7	Yahudi	141	139	280
	Toplam	34.716	39.669	74.385

¹⁷⁰ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1318, s. 260.

¹⁷¹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1319, s. 273.

Tablo 24: 1320/ 1902 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁷²

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	31.729	35.885	67.614
2	Rum Ortodoks	1857	2474	4331
3	Ermeni	1.174	1.400	2.574
4	Ermeni Katolik	5	7	12
5	Protestan	148	196	344
6	Latin	5	10	15
7	Yahudi	141	139	280
	Toplam	35.059	40.111	75.170

Tablo 25: 1321/ 1903 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁷³

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	32.540	36.345	68.885
2	Rum	1.859	2.448	4.307
3	Ermeni	1.174	1.401	2.575
4	Katolik	5	7	12
5	Protestan	148	196	344
6	Latin	5	10	15
7	Yahudi	141	139	280
	Toplam	35.872	40.546	76.418

¹⁷² Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1320, s. 276.

¹⁷³ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1321, s. 290.

Tablo 26: 1322/1904 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁷⁴

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	33.094	37.094	70.188
2	Rum	1.869	2.466	4.335
3	Ermeni	1.174	1.401	2.575
4	Katolik	5	7	12
5	Protestan	169	213	382
6	Yahudi	141	139	280
	Toplam	36.452	41.320	77.772

Tablo 27: 1323/ 1905 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁷⁵

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	33.469	37.506	70.975
2	Rum	1.869	2.446	4.315
3	Ermeni	1.174	1.401	2.575
4	Katolik	5	7	12
5	Protestan	169	213	382
6	Latin	5	10	15
7	Yahudi	141	139	280
	Toplam	36.832	41.722	78.554

Tablo 28: 1324/ 1906 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁷⁶

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	33.448	37.686	71.134

¹⁷⁴ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1322, s. 267.

¹⁷⁵ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1323, s. 315.

¹⁷⁶ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1324, s. 301.

2	Rum	1.869	2.446	4.315
3	Ermeni	1.174	1.401	2.575
4	Protestan	169	213	382
5	Latin	5	10	15
6	Yahudi	141	139	280
	Toplam	36.806	41.895	78.701

1891-1908 yılları arasında nüfus kıyaslaması yapacak olursak genel nüfusun 61.203'ten 81.401'e yükseldiğini görürüz. Bu nüfus içerisinde 15.635 fark ile en çok Müslüman nüfus artmıştır. Müslümanların ardından ise en yüksek nüfus artışı Rum ve Ermenilerde (Ortodoks) görülmektedir.

Tablo 29: 1326/ 1908 Yılı Antakya Kazası Nüfus Cetveli¹⁷⁷

Sıra No	Millet	Kadın	Erkek	Toplam
1	Müslüman	33.013	37.813	70.826
2	Rum	3.002	3.584	6.586
3	Ermeni	1.388	1.635	3.023
4	Protestan	242	312	554
5	Katolik	67	46	113
6	Yahudi	139	160	299
	Toplam	37.851	43.550	81.401

2.4. ANTAKYA KAZASINA BAĞLI NAHİYELER

1867-1906 seneleri arasında Halep vilayetinin Antakya kazasına bağlı nahiye sayısı 4 ila 5 olarak değişmektedir. Kaza, 1867-1868 senelerinde Antakiye, Reyhaniye, Kuseyr, Karamurt ve Süveydiye olmak üzere beş nahiyeye birlikte bu nahiyelere bağlı 170 köyden oluşmaktadır.¹⁷⁸

¹⁷⁷ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1326, s. 299.

¹⁷⁸ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1284, s. 120; H. 1285, s.157.

1885-1892 seneleri arasındaki salnamelerde Antakya kazasına bağlı sadece Süveyde nahiyesinin ismi geçmektedir, diğer nahiyelerle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kazaya bağlı köy sayısı ise 1885, 1889 ve 1890'da 172; 1891 ve 1892'de ise 272'dir.¹⁷⁹

1893-1902 senelerinde Antakya'ya bağlı 4 nahiye bilgisine ulaşılmaktadır. Önceki senelerde köy statüsünde bulunan Harbiye ise 1893'den itibaren nahiye konumuna getirilmiş ve Antakya civarındaki nahiyelere bağlı olan köyler Harbiye nahiyesine bağlanmıştır.¹⁸⁰

2.5. ANTAKYA KAZASININ MAHALLELERİ

Antakya kazasındaki mahalle sayıları 1867 senesinde 36, 1868-1876'de 37, 1885-1892'de 40, 1893-1901'de 41'dir. Salmaların 1867-1873 yılları arasında neşredilenlerinde mahallelerin isimleri ve sayıları kaydedilirken, 1873 senesinden sonra yalnızca mahalle sayısı kaydedilmiş, 1903'ten itibaren ise mahalle isim ve sayıları tekrar kayıtlara girmiştir.¹⁸¹

Halep Vilayet Salmaları'nda Antakya kazasına bağlı nahiye, köy ve mahalle sayısı tablo şeklinde şöyle gösterilebilir:

Tablo 30: 1326/1908'de Halep Vilayetinin Sancakları ve Bu Sancaklara Bağlı Kaza ve Nahiyelerin Sınıflarını ve Köy Sayısını Gösteren Cetvel

Livanın Adı	Kazanın Adı	Sınıfı	Nahiye Sayısı	Köy Sayısı	Mahalle Sayısı
Halep Sancağı	Antakya	1	4	174	42

3. İKTİSADİ HAYAT

3.1. TARIMSAL FAALİYETLER

Diğer bölgelerde olduğu gibi Osmanlı, Antakya Kazası'nın tarıma elverişli topraklarında da çeşit çeşit hububat ve meyve üretimi yapmaktadır. Özellikle de

¹⁷⁹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1302, s. 193; H. 1303, s. 215; H. 1306, s. 210; H. 1307, s. 187; H. 1308, s. 137; H. 1309, s. 130.

¹⁸⁰ Bugün ise Mahalle konumundadır.

¹⁸¹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1321, s. 287.

buğday (hınta) ve arpa (şair) üretimi çok yaygındır. Üretilen buğday, arpa, yulaf (alef), akdarı¹⁸², pirinç, bakla (fül), mısır, mercimek (ades), susam, küşne¹⁸³, nohut (hums)¹⁸⁴ ve çeltik gibi hububat çeşitlerinin büyük bir kısmı Avrupa'ya ihraç edilmektedir.¹⁸⁵ Ancak hububat ticaretiyle genellikle yabancı tüccarlar uğraşmakta olup, bu alanla ilgilenen yerli tüccar sayısı çok azdır.

Tahıl üretimiyle birlikte sebze ve meyve üretiminin de yaygın olduğu görülmektedir. Elma, armut, portakal, nar, ayva, yenidünya, vişne, üzüm, erik, zerdali, şeftali, ekşi ve tatlı limon, kebbad¹⁸⁶, incir ve daha birçok meyve bol miktarda üretilmektedir.¹⁸⁷ Toprağın uygun olması dolayısıyla tütün yetiştiriciliği de yapılmaktadır.

Antakya ve çevresinde eski tarihlerden itibaren zeytincilik yaygın ve önemli bir gelir kaynağıdır. Zeytinin işlenmesiyle elde edilen yağın bir bölümü ulaşım imkanlarının rahat olmasından dolayı Halep ve Lazkiye'ye ihraç edilirken, bir bölümü de sabunhanelerde saf zeytinyağı sabunu veya defne yaprağından elde edilen defne sabunuyla karışık olarak sabun imalatında kullanılmaktadır. Sabunhanelerin adedi ise 1868 tarihinde 5 adet, 1906 tarihinde ise 15 adet olarak kayıtlara geçmiştir.¹⁸⁸

3.2. ARAZİ VE TOPRAK MİKTARI

Antakya'da başlıca ekonomik faaliyetler arasında tarım ve hayvancılık yer almaktadır. Kaza civarında 1870'lerde 28.730 dönüm ekili arazi, 220 dönüm bostan ve bahçe, 1300 dönüm bağ, 5717 dönüm zeytinlik, 21.545 dönüm tarla, 13.770 dönüm dutluk arazi, 7950 dönüm orman arazisi ile 1100 dönüm boş arazi vardır. XX. Yüzyılın başlarında ise 3110 bağ, 2525 bahçe, 255 bostan ve 49.521 tarla bulunmaktadır.¹⁸⁹

¹⁸² Buğdaygillerden, kuraklığa dayanıklı bir bitkidir.

¹⁸³ Karaburçak; Baklagillerden, hayvan yemi ve gübre olarak kullanılan bir burçak türü.

¹⁸⁴ Günümüzde "Humus" olarak ifade edilmektedir.

¹⁸⁵ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1284, s. 123; H. 1285, s. 162; H. 1308, s. 175; H. 1309, s. 128; H. 1310, s. 202.

¹⁸⁶ Ağaç kavununa benzeyen bir çeşit iri ve yumuşak bir limon olup, dilim dilim kesilerek tatlısı yapılır.

¹⁸⁷ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1308, s. 175, H. 1310, s. 202; H. 1313, s. 209; H. 1318, s. 257; H. 1319, s. 200.

¹⁸⁸ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1284, s. 123; H. 1285, s. 162; H. 1308, s. 175; H. 1309, s. 128; H. 1312, s. 237.

¹⁸⁹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1324, s. 293.

3.3. HAYVANCILIK

Antakya'daki hayvancılık ile ilgili bilgileri gösteren salnamelere göre; 1870 ve 1871 tarihlerinde önemli miktarda küçükbaş ve büyükbaş hayvanın yanı sıra kümes hayvanları da beslenmektedir. 1891-1900 tarihlerine baktığımızda şehirde 1520 tane ambar ve samanlık bulunmaktaydı. 1900 sonrası tarihlerde ise ambar ve samanlık sayısında ciddi bir artış olmuş ve bu sayı 1903'te 1600'e ve 1905 ile 1906'da 1622'ye ulaşmıştır. 1905 ve 1906 yılındaki kayıtlarda geçen bilgilere göre Antakya'da 254 çiftlik mevcuttur.¹⁹⁰

Antakya kazasında arıcılık da önemli bir yere sahiptir. 1870 yılında 420 tane arı kovani varken, bu sayı 1871 yılında 1200 adete kadar çıkmıştır. 1867 yılında kazada yer alan Amik gölünde ak ve karabalıkla birlikte yılan balığı çeşitlerinin de bulunduğu belirtilmektedir. Balıkçılıkla ilgili başka herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.¹⁹¹

3.4. SANAYİ

Antakya'nın ekonomisinde ipek dokumacılığı önemli bir yere sahiptir. Tezgâhlarda ve fabrikalarda işlenerek elde edilen pamuk ve ipek dokumalar meşhurdur. Üretimden çıkan ipeğin bir kısmı Halep vilayetine, bir kısmı ise diğer vilayetlere gönderilerek ekonomiye kazandırılmaktadır. Salnamelere baktığımızda Antakya'da elde edilen ipek ve pamuk kozası miktarları verilmiştir. Kayıtlara göre 1870'de 18.022 kıyye¹⁹² ipek, 15.000 kıyye pamuk, 1871'de 17.100 kıyye ipek ve 14.000 kıyye pamuk kozası elde edilmiştir. Salnâmelerde kuyumculuk, demircilik vb. gibi sanatların varlığından ve gelişmiş olduğundan bahsedilmekle birlikte bu konuda herhangi bir sayısal veri kayıtlarda verilmemiştir.¹⁹³

Antakya kazasında ham madde olarak elde edilip işlenen veya işlenmek için çeşitli merkezlere gönderilen amyant, borasit, simli kurşun, antimon ve krom gibi madenler vardır.¹⁹⁴ Sanayi ve diğer alanlardaki ürünlerin kaza dışındaki bölgelere gönderilmesinde ve ihtiyaç olan malzemelerin şehre ulaştırılmasında farklı ulaşım yolları kullanılmaktadır.

¹⁹⁰ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1321, s. 281; H. 1323, s. 307; H. 1324, s. 293.

¹⁹¹ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1284, s. 125.

¹⁹² Okka. Eskiden kullanılan bir ağırlık ölçüsü. 1 kıyye=1282 gram.

¹⁹³ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1285, s. 162; H. 1286, s. 129; H. 1287, s. 110.

¹⁹⁴ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1300, s. 50; H. 1319, s. 208.

Şehrin XIX. yüzyıldaki ihracat ve ithalatında Süveyde (Samandağ) iskelesinin deniz ulaşımı açısından önemli bir konumda olduğu anlaşılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ANTAKYA'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM VE MİMARİ YAPI

1. EĞİTİM-ÖĞRETİM

Osmanlı, İslam dininin esaslarını benimsemiş bir devlet olduğundan dolayı tüm ekonomik, sosyal, politik, iktisadî, askerî, kültürel yapısı ve devlet bünyesindeki kurumlar gibi eğitim ve öğretim sistemi de İslâm'a göre şekillenmiştir. Eğitimin önemini kavramış ve sistemi buna göre belirlemiş olan Osmanlı'da sıbyan mektepleri, rüşdiyeler, medreseler gibi örgün eğitim kurumlarıyla birlikte cami, tekke, zâviye, kütüphane ve benzeri yaygın eğitim kurumları da her dönemde varlığını sürdürmüştür.

1.1. OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI

1.1.1. Sıbyan Mektepleri

Kökeni Arapça'ya dayanan "sıbyan" kelimesi çocuk manasındaki "sabî" kelimesinin çoğuludur. Abbâsîler'de "küttâb", Karahanlılar ve Selçuklular zamanında "sıbyan mektebi" denildiği ve Osmanlılar'da da bu isimle ifade edilmiştir. Osmanlı, bu tür mektepleri zaman zaman farklı isimlendirerek "dârü't-ta'îm, dârü'l-ilm, muallimhâne, mahalle mektebi, taş mektep, mekteb-i ibtidâiyye" gibi sözcüklerle de anmışlardır. Bu okulların öğreticilerine "muallim", yardım edenlerine "halife" denilmiştir.¹⁹⁵

Sıbyan mekteplerinin kuruluş amaçlarından en önemlisi Kur'an, Tecvid ve temel dini bilgileri öğretmektir. Zaman içerisinde yapılan değişikliklerle; Osmanlıca, Arapça, Farsça, Sülüs ve Nesih yazılarının öğretimi, Osmanlı tarihi, Osmanlı coğrafyası, hesap ve hüsn-i hat programa dâhil edilmiştir.¹⁹⁶

Çocuklar sıbyan mektebine 5-6 yaşına geldiklerinde başlarlar, 13-15 yaşları arasında bitirirlerdi. Kurulduğu ilk günden itibaren zaman zaman sisteminde değişikliğe gidilen sıbyan mektepleri 3 Mart 1924 tarihinde 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkarılmasıyla kapatılmıştır.¹⁹⁷

¹⁹⁵ Cahit Baltacı, "Mektep: Osmanlılarda Mektep", TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2004, C. 29, s. 6-7; Mefail Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sıbyan Mektepleri*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999, s. 27-28.

¹⁹⁶ Cahit Baltacı, a.g.md., ayn.yer.

¹⁹⁷ Zülfü Demirtaş, "Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi", *Elâzığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 17, S.1 (2007), s. 175-181.

1.1.2. Medreseler

Medrese, Osmanlı Devleti'nin eğitimdeki en temel yapıtaşdır. Medreseler Osmanlı'da orta, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimine denk gelen, İslami kimliği sebebiyle sadece Müslümanların devam ettiği bir eğitim kurumu özelliği taşır.¹⁹⁸ Devletin ihtiyaç duyduğu kültürü veren medreselerin hocalarına *müderris*, öğrencilerine *talebe*, *suhte*, *dânişmend* gibi isimler verilmiştir.

Osmanlı medreselerini Umûmî ve İhtisas Medreseleri diye ikiye ayırmak mümkündür. Umûmî Medreseler; Arapça, Fıkıh, Kelâm, Hadis, Tefsir vb. ilimlerle dönemin diğer bilimlerinin okutulduğu medreselerdir. Bu gibi temel derslerin yanında, öğrencilerin dersleri kolaylıkla takip etmelerini sağlamak amacıyla hazırlık sınıfına benzer bir müfredat uygulanırdı.¹⁹⁹ İhtisas Medreseleri ise Dâru'l-hadis, Dâru't-tıb, Dâru'l-kurrâ vb. olarak isimlendirilen ve uzmanlık gerektiren bir dalda ağırlıklı eğitim-öğretim yapılan medreselerdir.

16. yüzyılın sonlarına kadar düzenli bir sisteme sahip olan medreseler bu asır sonlarından itibaren zayıflamaya ve bozulmaya başladı. Osmanlı Devleti, medreselerdeki bu olumsuz durumun farkına varmış ve bazı düzenlemelere gitmiştir. Bunlar çoğunlukla tüzük ve program meselesi olarak görülmüş ve üzerinde değişiklikler yapılmıştır.²⁰⁰ Medreselerin ıslahıyla ilgili çeşitli kanun ve fermanlar çıkarılmış, programların içeriklerinde değişikliklere gidilmiştir. Din derslerinde bazı düzenlemeler yapılmış ve müfredata yabancı dil, beden eğitimi, sanat tarihi vb. gibi dersler eklenip bunlarda da zaman içinde düzenlemeler yapılmıştır.²⁰¹

Medreseler, özellikle Tanzimat'tan sonra mekteplerin açılmasıyla eski önemini kaybetmişse de varlıklarını yine de devam ettirmişlerdir. 1924 tarihinde ise Tevhid-i Tedrisat ile tüm medreseler "Maârif Vekâleti"ne devredilmiştir.

¹⁹⁸ Mehmet İpşirli, "Medrese", TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2003, C. 28, s. 327.

¹⁹⁹ Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Bursa, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVII, S. 1, 2007, s. 41.

²⁰⁰ Hüseyin Atay, "Medreselerin Islahatı", *Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXV, S. 1 (1982), 15-56.

²⁰¹ Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Son Dönemlerinde Fen Bilimlerinin Tedrisatı Konusunda Düşünceler", *Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XXXVIII, S. 1 (1998), s.115.

1.1.3. Rüşdiyeler

Batıdan örnek alınarak oluşturulan bir orta öğretim kurumudur.²⁰² Rüşdiyelerin açıldığı ilk öğretim yılının sonunda Osmanlı padişahı Sultan Abdülmecid'in karşısında gerçekleştirilen sınavda öğrencilerin üstün başarı göstermesinden dolayı bir sonraki yıl rüşdiye sayısı beşe çıkarıldı. 1848'de rüşdiyelerin öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla İstanbul Fatih'te "Dâru'l-Muallimin-i Rüşdî" kurulmuştur. Bununla birlikte 1858'de kızların mahalle (sıbyan) mekteplerinden sonraki eğitimlerini sağlayacak olan İstanbul Sultanahmet'te Cevri Usta/Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi açıldı. Sultan II. Abdülhamid Han'ın yönettiği Osmanlı'da 619 rüşdiye mevcuttu ve bunların yetmiş dördü kız rüşdiyesiydi.²⁰³

Padişah II. Mahmut'tan itibaren faaliyette olan rüşdiyelerin ders programları arasında; Mebadi-i Ulûm-ı Diniye, Kur'an-ı Kerim ve Tecvid, Ahlâk vb. gibi dinî ve ahlâkî dersler yer almıştır.²⁰⁴

1.1.4. İdâdîler

Sözlükte "bir şeyi hazırlamaya mahsus yer" anlamına gelen idâdî kelimesi önceleri, Tanzimat'ın ilk yıllarına kadar Batı örneğinde açılan okulların hazırlık sınıfları için kullanılmış, aynı zamanda rüşdiyelere öğrenci hazırlayan sıbyan mekteplerine de idâdî adı verilmiştir. Kıcasası rüşdiye mezunlarını yüksekokullara hazırlamak amacıyla faaliyete geçen ve günümüzde liseye denk seviyedeki okullara idâdî denilmiştir. İdâdîler, askerî (Bahriye, Mühendishâne, Tıbbiye ve Harbiye gibi) ve mülkî (sivil) alanda öğrenci yetiştirmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda hem sivil hem de askerî idadiler hizmete girmiştir.²⁰⁵

İlk idâdîlerin açılma kararı padişah I. Abdülmecid zamanında çıkmıştır. Kararla birlikte Osmanlı hâkimiyetindeki ordu merkezleri ile Bursa ve Bosna'da askerî idadiyeler açılmaya başlanmıştır. İstanbul'da ise ilk idadi 1845 yılının Nisan ayında Mekteb-i Fünûn-ı İdadiye adıyla faaliyete geçirilmiştir.²⁰⁶ 1869'da yayınlanan Maarif-i Umumiye

²⁰² Cemil Öztürk, "Rüşdiye", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2008, C. 35, s.300-301.

²⁰³ Öztürk, a.g.md., s. 301-303.

²⁰⁴ Mustafa Öcal, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi: Mukaddime Kitap*, 1. Basım, İstanbul: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2011, s. 34.

²⁰⁵ Cemil Öztürk, "İdâdî", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2000, C. 21, s. 464.

²⁰⁶ 1872'de Kuleli Kışlası'na taşınan idadi, Kuleli Askerî Lisesi adını almıştır.

Nizamnamesi'nin 38. Maddesi gereğince idadiyelerin öğretim süreci 3 yıl olarak belirlenmiştir. 1892'deki programa göre İstanbul'daki idadilerin süresi 7, Liva ve sancaklardaki idadilerin süresi ise 5 yıl olarak belirtilmiştir.²⁰⁷

II. Abdülhamid Han dönemine gelindiğinde idâdîler konusunda önemli gelişmeler olmuştur. Vilâyet gelirlerinden bir bölümü idâdîlere ayrılmış, bu da idâdîlerin memleket genelinde yayılmasına vesile olmuştur.²⁰⁸ İdâdîler Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla birlikte kaldırılmıştır.

Açıldıkları ilk günden itibaren idadilerin programlarında dinî ve ahlakî derslere ağırlık verilmiştir. İdadilerdeki derslerin bazıları şunlardır: Ulûm-ı Dîniye, Edebiyat, Ahlak, Hesap, Tarih-i Osmânî.²⁰⁹

1.1.5. Sultaniler

Fransız eğitim sistemine göre açılan, Rüşdiye ile yükseköğretim arasında kalan orta dereceli öğretim kurumlarıdır. 28 Şubat 1856'da yayımlanan Islahat Fermanı doğrultusunda Fransız Maarif Nâzırı (Eğitim Bakanı) Victor Durey'un hazırladığı programa göre ilk Osmanlı Sultanisi açılmıştır. 1 Eylül 1886 senesinde İstanbul'ın Galatasaray semtinde açıldığı için Galatasaray Sultanisi olarak adlandırılmıştır. 3 Mart 1924'de okulun eğitim süresi altı yıla çıkarıldı.²¹⁰

Sultanilerdeki derslerin bazıları şunlardır; genel kültür derslerinin yanısıra Siret-i Nebeviye, Akaid ve Fıkıh, Siyer ve Malumat-ı Diniye, Sarf-ı Osmânî, Hüsn-i Hat, Hesap, Coğrafya gibi derslere yer verilmiştir.²¹¹

1.1.6. Dârü'l-fünûn

1846 yılında kurulması kararlaştırılan ancak aradan 18 yıl geçtikten sonra 12 Ocak 1863 tarihinde öğretime başlanılan yükseköğretim müessesesidir. Dârü'l-funûn'un amacı, Müslim ve gayrimüslim tüm Osmanlı halkının birlikte okuyup yetişebilecekleri ve devlete kamu hizmetlerinde çalışabilecek insan gücünü sağlayan modern bir üniversite

²⁰⁷ Öcal, a.g.e., s. 34-35.

²⁰⁸ Öztürk, a.g.md., s. 465.

²⁰⁹ Öcal, a.g.e., s. 36.

²¹⁰ Adnan Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1996, C. 13, s. 323-326.

²¹¹ Öcal, a.g.e., s. 37-39.

eğitimi vermekti. İlk ders kimyager Derviş Paşa'nın konuşmasıyla başlamış, onu Hekimbaşı Salih Efendi ve Ahmet Vefik Paşa'nın dersleri takip etmiştir.²¹²

Dârü'l-funun, kurulmasından kısa bir süre sonra öğretim üyesi eksikliği, öğrencilerin dersleri takip edebilecek seviyede olmaması ve dersler için ihtiyaç duyulan kitapların bulunamaması vb. gibi sıkıntılar yüzünden 1871'de kapatıldı. Aradan üç yıl geçtikten sonra Saffet Paşa'nın gayretleri ile Galatasaray Sultanisi içinde, sanki bu okulun devamı niteliğinde tekrar açıldı.²¹³

1 Nisan 1924 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Dârü'l-funun'un katma bütçe ile idare edilmesine karar vermiştir. Böylece Dârü'l-funun ilmî, idarî ve malî yönden özerk bir hüviyet kazanmıştır.²¹⁴

1.2. ANTAKYA'DAKİ EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI

Salnâmelerdeki kayıtlara göre Halep vilayetine bağlı Antakya kazasında Mekteb-i İbtidâi, Mekteb-i Rüşdiye, Medreseler ve Gayrimüslimlerin Okulları ile Yabancı Devlet Okulları vardı. İstanbul'daki Dârü'l-funun derecesinde yüksek okul mevcut değildi. Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye kayıtlarına göre bazı yıllarda eğitim kurumlarıyla alakalı bilgiler tekrar edildiği için, aynı verileri başlıklar altında zikretmedik. Antakya Kazası'ndaki okullar ve öğrencileri tablo halinde şöyledir:

Tablo 30: Antakya Kazası'ndaki Medrese, Rüştiye, Sıbyan Okulları ve Talebe Miktarları²¹⁵

KAZA	Gayrimüslim Okulu		İslam Sıbyan Okulu		Rüştiye		İlmiye Medresesi	
	Talebe	Okul	Talebe	Okul	Talebe	Okul	Talebe	Okul
Antakya	290	5	690	26	140	1	128	10

²¹² İsmail Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, 4. Basım, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2014, s. 152.

²¹³ Fatma Ürekli, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları", *Bişkek, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 3, 2002, s. 400.

²¹⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfunun", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1993, C. 8, s. 524-525.

²¹⁵ Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1306, s. 213.

**1.2.1. H. 1316 SENESİNDEKİ SÂLNÂME-İ NEZÂRET-İ MAÂRİF-İ
UMÛMİYYE KAYITLARI**

Tablo 31: H. 1316 (M. 1898) Antakya Mekteb-i Rüşdiyesi Kadrosu²¹⁶

Memuriyet	İsmi	Rütbe
Muallim-i Evvel	Bekir Efendi	----
Muallim-i Sani Vekili	Ahmet Efendi	----
Fransızca Muallimi	Ali Rıza Efendi	----
Rika Muallimi	Bekir Hilmi Efendi	----
Talebe: 53	Hademe: 1	

Tablo 32: Antakya Kazası'nda yabancı devletlere ait Mektep;²¹⁷

Kaza	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Millet	Mektebin Derecesi	Talebe Adedi		Mektebin Açılış Tarihi
				Erkek	Kız	
Antakya	İngiliz Protestan Mektebi	İngiltere	İdadi	34	-	Meçhul

Tablo 33: Antakya Kazası'ndaki İbtidai Mektebi;²¹⁸

Kaza	Mektebin Derecesi	Mektebin Açılış Tarihi
Antakya	İbtidai	H. 1310 / M. 1892 -1893

²¹⁶ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1316/1898), s. 1011.

²¹⁷ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1316/1898), s. 1016-1017.

²¹⁸ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1316/1898), s. 1020-1021.

**1.2.2. H. 1317 SENESİNDEKİ SÂLNÂME-İ NEZÂRET-İ MAÂRİF-İ
UMÛMİYYE KAYITLARI**

Tablo 34: H. 1317 (M. 1899) Antakya Mekteb-i Rüşdiyesi Kadrosu²¹⁹

Memuriyet	İsmi	Rütbe
Muallim-i Evvel	Hacı Ahmet Bekir Efendi	Müderris
Muallim-i Sani	Ahmet Naci Efendi	----
Hüsn-i Hat Muallimi	Hilmi Efendi	Müderris
Fransızca Muallimi	Ali Rıza Efendi	----
Talebe: 71	Hademe: 1	

Tablo 35: H. 1317 (M. 1899) Antakya Kazası 'ndaki Medreseler²²⁰

Medresenin İsmi	Mahalle	Müderris	Talebe Adedi
Habibü'n-Neccar	Habibü'n-Neccar Mahallesi	Ali Efendi	40
Zencirli Daire	Habibü'n-Neccar Mahallesi	Mahmut Efendi	30
Yeni Camii	Yeni Camii Mahallesi	Kamil Efendi	40
Cami-i Kebir	Cami-i Kebir Mahallesi	Ahmet Efendi	50
Nakıbiyye (Nakib)	Nakıbiyye Camii Mahallesi	Abdurrauf Efend,	30
Sarımiye ²²¹	Sarımiye Camii Mahallesi	Ahmet Efendi	15
Meydaniye	Meydaniye Mahallesi	Bacacı Muhammed Efendi	15
Ahmediye	Ahmediye Mahallesi	Abdizâde Efendi	20

1898'deki salnâme kayıtlarında medreselere dair bilgi bulunmazken 1899 tarihli salnâme verilerinde bu bilgilere rastlanmaktadır.

²¹⁹ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1317/1899), s. 1109.

²²⁰ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1317/1899), s. 1116.

²²¹ Günümüzde "Sermaye" olarak adlandırılmaktadır.

Tablo 36: Antakya Kazası'nda Gayrimüslimlere ait Mektepler²²²

Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Camia	Sorumlu Müderris	Mektebin Derecesi	Talebe Adedi		Mektebin Tarih-i Küşadı (Açılış Tarihi)
				Erkek	Kız	
Cüneyne	Rum Katolik	İbrahim Akkar	İbtidai ve Rüşdiye	250	50	-
Süveyka	Musevi	Haham İzak Efendi	“	50	0	-
Dörtayak	Ermeni	Mardi Yerus	“	25	10	-

Ayrıca yine 1898 tarihli kayıtlarda gayrimüslimlere ait mektep bilgisi bulunmazken 1899 tarihinde Rum Katolik, Musevi ve Ermenilere ait 3 mektepte toplam 385 öğrencinin varlığından bahsedilmiştir.

Tablo 37: Antakya Kazası'nda Yabancı devletlere ait Mektepler²²³

Kaza	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Millet	Mektebin Derecesi	Talebe Adedi		Mektebin Açılış Tarihi
				Erkek	Kız	
Antakya	İngiliz Protestan	İngiltere	Rüşdiye	25	30	-
Antakya	Cizvit ²²⁴	Fransa	Rüşdiye	20	15	-

1.2.3. H. 1318 SENESİNDEKİ SÂLNÂME-İ NEZÂRET-İ MAÂRİF-İ UMÛMİYYE KAYITLARI

Tablo 38: H. 1318 (M. 1900) Antakya Mekteb-i Rüşdiyesi Kadrosu²²⁵

Memuriyet	İsmi	Rütbe
Muallim-i Evvel	Muhammed Cemal Efendi	-

²²² Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1317/1899), s. 1124-1125.

²²³ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1317/1899), s. 1130-1131.

²²⁴ Katolik Hristiyanlığın İsâ Cemiyeti de denilen ikinci büyük tarikatı.

²²⁵ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1318/1900), s. 1253.

Muallim-i Sani	Salih Hayali Efendi	-
Riyadiye ve Ahlak Muallimi	Ali Efendi	-
Hüsn-ü Hat Muallimi	Münhal ²²⁶	-
Talebe: 35	Hademe: 1	

Tablo 39: H. 1318 (M. 1900) Antakya Kazası 'ndaki Medreseler²²⁷

Medresenin İsmi	Mahalle	Müderris	Talebe Adedi
Sarımiye Camii	Sarımiye Camii	Hacı Hüseyin Efendi	12
Kantara Camii	Kantara Mahallesi	Molla Hasan Efendi	8
Zencirli Daire	Ak Baba Mahallesi	Ali Efendi	80
Habibü'n-Neccar	Habibü'n-Neccar Mahallesi	Mahmut Efendi	48
Zehriya ²²⁸	Dekik Mahallesi	Kamil Efendi	115
Selvili	Meydan Mahallesi	Hasan Efendi	45
Meydan	Meydan Mahallesi	Bacacızade Muhammed Efendi	30
Ahmediye	Kefşik Mahallesi	Ali Efendi	25
Cami-i Kebir	Cami-i Kebir	Ahmet Efendi	60
Nakib	Nakib Camii	Tahir Efendi	6
Mahremiye	Hamare Mahallesi	Ahmet Efendi	15

²²⁶ Boş, açık kadro.

²²⁷ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1318/1900), s. 1260-1263.

²²⁸ Zühriye.

Tablo 40: Antakya Kazası'nda Yabancı devletlere ait Mektepler²²⁹

Kaza	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Millet	Mektebin Derecesi	Talebe Adedi		Mektebin Açılış Tarihi
				Erkek	Kız	
Antakya	İngiliz Protestan Mektebi	İngiltere	İdadi	38	0	Meçhul

1318 kayıtlarında Antakya'da Rauf Efendi Kütüphanesi yer almaktadır. Mevki olarak Muhip Mahallesi'ndedir ve banisi Muhammed Efendi'dir. Kütühanede 1000 kitap bulunmaktadır. İnşa tarihi ise 1290'dır.

1.2.4. H. 1319 SENESİNDEKİ SÂLNÂME-İ NEZÂRET-İ MAÂRİF-İ UMÛMİYYE KAYITLARI

Tablo 41: H. 1319 (M. 1901) Antakya Mekteb-i Rüşdiyesi Kadrosu²³⁰

Memuriyet	İsmi	Rütbe
Muallim-i Evvel	Muhammed Cemal Efendi	-
Muallim-i Sani	Vehbi Efendi	-
Riyadiye ve Ahlak Muallimi	Ali Efendi	-
Hüsn-ü Hat Muallimi	İbrahim Naci Efendi	-
Talebe: 39	Hademe: 1	

1319 senesi eğitim bilgilerinde medreseler, yabancı devletlere ait mektepler ve ibtidai mekteplerin bilgileri önceki yılın verileriyle aynıdır.

²²⁹ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1318/1900), s. 1270-1271.

²³⁰ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1319/1901), s. 531.

1.2.5. H. 1321 Senesindeki Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye Kayıtları

Tablo 42: H. 1321 (M. 1902) Antakya Mekteb-i Rüşdiyyesi Kadrosu²³¹

Memuriyet	İsmi	Rütbe
Muallim-i Evvel	Cemal Efendi	-
Muallim-i Sani	Vehbi Efendi	-
Riyadiye Muallimi	Ali Rıza Efendi	-
Hüsn-ü Hat Muallimi	İbrahim Naci Efendi	-
Talebe: 80	Hademe: 1	

Tablo 43: H. 1321 (M. 1902) Antakya Kazası'ndaki Medreseler²³²

Medresenin İsmi	Mahalle	Müdürris	Talebe Adedi
Sarımiye	Sarımiye Camii	Hacı Hüseyin Efendi	15
Kantara	Kantara Mahallesi	Molla Hasan Efendi	10
Zencirli	Ak Baba Mahallesi	Ali Efendi	82
Habibü'n-Neccar	Habibü'n-Neccar Mahallesi	Mahmut Efendi	51
Zehriya	Dekik Mahallesi	Kamil Efendi	110
Selvili	Meydan Mahallesi	Hasan Efendi	46
Meydan	Meydan Mahallesi	Bacacızade Muhammed Efendi	32
Ahmediye	Kefşik Mahallesi	Ali Efendi	26
Cami-i Kebir	Cami-i Kebir	Ahmet Efendi	63
Nakib	Nakib Camii	Tahir Efendi	8
Mahremiye	Sare Mahallesi	Ahmet Efendi	17

²³¹ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1321/1902), s. 458.

²³² Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1321/1902), s. 463.

Tablo 44: Antakya Kazası'nda Yabancı devletlere ait Mektepler²³³

Kaza	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Millet	Mektebin Derecesi	Talebe Adedi		Mektebin Açılış Tarihi
				Erkek	Kız	
Antakya	İngiliz Protestan Mektebi	İngiltere	İdadi	35	0	Meçhul

2. MİMARİ YAPI

Tarih boyunca Antakya topraklarında farklı kültür ve milletlerin iç içe yaşamış olması ve onlardan kalan kültürel miras dikkat çekmektedir. Bu topraklarda hüküm sürmüş medeniyetlerden her biri, özellikle de cihan hâkimiyeti gayesi olan Osmanlı Devleti, genelde tüm Anadolu'nun özelde ise Antakya'nın maddî ve manevî kültüründe izler bırakmıştır. Bu dönemde inşa edilen dinî ve sivil yapıların mevcudiyeti dönemin ekonomik ve politik şartlarını yansıtır. Ancak tarihi seyir içerisinde ortaya çıkan savaşlar, yağmalamalar, depremler, doğal afetler vb. gibi nedenler dolayısıyla Osmanlı'dan bize kalan çok sayıdaki bu yapıların büyük bir kısmı günümüze kadar ulaş(a)mamıştır.²³⁴

2.1. CAMİLER

Antakya'da Osmanlı zamanında inşa edilen camilerden bir kısmı günümüze kadar mevcudiyetini sürdürmüş, bir kısmı da zamanla yıkılmış ve kaybolmuştur. Şehirde birçok cami mevcut iken, biz burada sadece bazı camilerin isimlerini zikredeceğiz. Amacımız tarihi ve bilinirliği konusunda en öne çıkmışları burada sıralamaktır. Günümüze kadar ulaşmayan camilere örnek olarak aşağıdaki eserleri sıralayabiliriz;

Şeyh Muhammed Camii (H.1131-M. 1718'de tamamlanmıştır).

Halil Ağa Camii (M. 1729 senesinde inşa edilmiştir).

Şekerci (Şekercik) Camii (H.1286/M. 1869 senesinde yapılmıştır).

²³³ Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye (1321/1902), s. 467.

²³⁴ Bilal Ruşid, *Salnamelere Göre XIX. Asırda İştîp'de Sosyo-Ekonomik ve İdari Durum*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE, 2016, s. 54.

Orhanlı Camii (II. Abdülhamid tarafından 1895 senesinde inşa ettirilmiştir).²³⁵

Günümüzde mevcut olan ve hizmet veren camiler ise aşağıdaki gibidir,²³⁶

2.1.1. Sarımiye Camii

Halk arasında genellikle Sermaye Camii olarak tanınan eser, meyilli bir arazide kurulmuş olan medrese ve kırma çatı örtülü küçük bir harimden ibarettir. Cami, dünyanın ilk ışıklandırılan caddesi olma özelliğine sahip Kurtuluş Caddesi ile Kutlu Sokak arasında yer almaktadır.

Caminin iki kitabesi vardır ve bunlar minareli taçkapı üzerinde bulunmaktadır. Bunlardan biri avlu giriş kapısı üzerindeki kitabedir. Bu kitabelerden en erken tarihli ve minareli taçkapı üzerinde bulunanı şöyledir:

Şükür ta'mir-i Cami-i Rahman mukadder

Olup bin yüz otuz birde mükerrer

İlahi Sarımı (Sayar mı) Hacı Halil'den

Kabul kıl oldu itmamı müyesser

Her ne kadar caminin inşa tarihi net olarak bilinmese de kitabede onarım tarihinin M. 1718 olduğu zikredildiğinden eserin 1718 yılından daha önce mevcut olduğu anlaşılmaktadır.²³⁷

2.1.2. Ağca Camii (Mescidi)

Ağca Mescit, Çağılık Caddesi'nde yer almaktadır. Cami, sekileme şeklinde tabir edilen bir yöntemle elde edilen düz alan üzerine oturtulmuştur. Batı cephesinden geçen sokaktan yüksekte kalan avluya, kuzey tarafındaki merdivenlerden girilmektedir. Avlu girişinde hemen solda imam odası ve abdestlikler bulunmaktadır. Avlunun güneybatısında bir ezanlık, güneyinde ise bir mihrabiye bulunmaktadır. Avludaki bu kısmı, namazgâh veya yazlık cami olarak kullanılmaktadır.

²³⁵ Şakir Meraki, Özgür Sarıca, Tekin Süllü, *Hatay Kültür Envanteri*, Cilt 1, Hatay: Hatay Valiliği, 2011, s. 118-127-128-133-135.

²³⁶ Fuat Şancı, *Hatay İlinde Türk Mimarisi I.*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları (Türk İslam Sanatları Tarihi) ABD, 2006, s. 149-270.

²³⁷ Şancı, a.g.t., s. 149-152.

Eserin yapım tarihine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Caminin üzerinde yer alan ve 1842 senesine tarihlenmiş onarım kitabesi ile Halil Sahillioğlu'nun eserlerindeki bilgilere baktığımızda, Ağca Mescid'in 17. yüzyılın sonlarında mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır.²³⁸

2.1.3. Mahremiye Camii

Mahremiye Cami, şehrin ortasında yer alan Uzun Çarşı Caddesi'nin Kuzeyinde inşa edilmiştir. Eser, şadırvanlı bir avlunun güneydoğusunda bulunan mihraba paralel iki sahnalı harimden meydana gelmektedir. Şadırvanlı avlunun doğu kısmında tek hücreden oluşan medrese, kuzey yönünde helalar ve ön tarafta sekizgen planlı şadırvan bulunmaktadır.

Mahremiye Camii'nin üzerinde herhangi bir kitabeyle rastlanılmadığı için eserin hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün arşivinde, caminin H. 1132 (M. 1720) tarihinde onarıldığına dair veriler vardır. Bu vakfiyeye göre yapının bu tarihte mevcut olduğu anlaşılmaktadır.²³⁹

2.1.4. Kiremitli Camii

Antakya'nın Oğuzlar Caddesi'nde yer alan cami, üç yönden sokaklarla çevrilidir ve minaresinin yanında bir çeşme yer almaktadır. Caminin kible tarafı, iki altlık, iki üstlük pencere ve dışa taşıntı şeklindeki mihrapla oluşturulmuştur. Batı cephesinden ileriye doğru taşan minare ve avlunun girişi kıblenin inşasına katkı sağlamıştır. Avludaki basık kemerli kapı, harim ile minare arasında yer almaktadır.

Yapının üzerinde yer alan kitabelere göre caminin 1842 senesinden önce varolduğu anlaşılmaktadır. Ancak onarımına dair bir bilgi olmadığı ve de süslemelerde tarihlendirmeler yer almadığı için inşa tarihi net bir şekilde bilinmemektedir.²⁴⁰

2.1.5. Kürt Fakih (Kürtfaki-Tufaki) Camii

Cami, Biniciler Mahallesi Beyazıt Sokak'tadır. Eser, avlulu küçük mahalle mescitlerinden olup üzeri kırma çatıyla örtülmüştür. Ayrıca cami avlusunun batı duvarında caminin adıyla anılan bir çeşme yer almaktadır.

²³⁸ Şancı, a.g.t., s. 158-160.

²³⁹ Şancı, a.g.t., s. 166-170.

²⁴⁰ Şancı, a.g.t., s. 179-182.

Kürt Fakih Camisi'nin hangi tarihte inşaa edildiği mahkeme kayıtlarından öğrenilmektedir. H. 1348 (M. 1929) tarihli mahkeme ilamında, Kürt Fakih adıyla anılan şahsın beşinci nesil torununun açtığı dava tutanağında "...ceddi alâm Hacı Hasan Kürt Fakih demekle maruf meşhurun Antakya Kazasında..." şeklindeki ifadesi camiye ismini veren kişinin varolduğunu ve yaklaşık olarak 1800'lü yıllarda yaşadığını ortaya koymaktadır.²⁴¹

2.1.6. İhsaniye Camii

Meydan Caddesi'nde bulunan caminin hem medresesi hem de sonradan eklenen çeşmeleri varken, medreseden günümüze bir iz kalmamış çeşmelerin ise sadece kitabeleri mevcudiyetini korumuştur. Tek kubbeli planla inşa edilen cami, L şeklindeki avlu içerisinde bulunmaktadır.

Caminin inşa tarihine dair fikir veren ve Hacı Ebubekir Ağa tarafından düzenlenen İhsaniye Medresesi'nin vakfiyesi 25 Zilhicce 1123 (Ocak 1710) tarihlidir. Vakfiye üzerindeki tarihlendirme dikkate alındığında caminin bu tarihte var olduğu söylenebilir.²⁴²

2.1.7. Ahmediye Camii /Şih Ahmet Camii

Uncular Mahallesi'nde yer alan cami; kible duvarı tarafında bulunan iki kemer gözünün oluşturduğu iki sahından meydana gelmektedir. Yapının inşasında kesme taş işçiliği mevcuttur. Caminin güneybatı köşesine, yapıdan ayrı olarak bir minare yerleştirilmiştir. Batı cephesi pencereyle şekillendirilirken, kuzey cephesinde giriş kapısı ve kapının iki yanına sıralanmış pencereler görülmektedir.

Caminin giriş kısmının batısında yer alan ilk pencerenin üstüne yerleştirilen kitabeden edinilen bilgiye göre eser H.1258/M.1842 senesinde inşa edilmiştir.²⁴³

2.1.8. Osmanlı Camii

Sofular Mahallesi'ndeki iki sokağın kesişme noktasında yer alan cami, hafif meyilli bir arazi üzerinde kurulmuştur ve dikdörtgen planlı küçük bir mahalle mescidini anımsatmaktadır.

²⁴¹ Şancı, a.g.t., s. 189-191.

²⁴² Şancı, a.g.t., s. 196-202.

²⁴³ Şancı, a.g.t., s. 231-232.

Yapı üzerindeki kitabeden caminin M.1895 yılında tamamlandığı ve isminin Osmaniye olduğu öğrenilmektedir. Aynı zamanda kitabede caminin banisi olarak Sultan Abdulhamid Han Hazretleri'nin ismi zikredilmektedir.²⁴⁴

2.2. HANLAR

2.2.1. *Kurşunlu Han*

Günümüzde gıda sektöründe bir işletme olan Kurşunlu Han, kare bir alan üzerinde inşa edilmiş olup iki katlı bir yapıdır. Hanın batı cephesinde bir çeşme ve avlunun güneydoğu köşesinde bir cami vardır. Eser günümüze kadar çeşitli eklemeler ve değişikliklerle varlığını sürdürmüştür.

Hanın inşa tarihini belirleyecek kesin bir bilgi elimizde mevcut değildir. Fakat Pars Tuğlacı²⁴⁵ herhangi bir kaynak göstermeksizin eserin 1660'da Sokullu Mehmet Paşa tarafından yaptırıldığını, araştırmacı-yazar Mehmet Tekin ise sadece tarih vererek 1660 yılında inşa edildiğini belirtmektedir.²⁴⁶

2.2.2. *Yeni Han (Han-ı Cedit – Otuzbir'in Hanı)*

Avlulu, iki katlı; alt katta ahır ve hizmet binaları, üst katta konaklama birimleri bulunan bir yapıdır. Hanın doğu ve batı cepheleri başka yapılarla çevrilmiş olup güneyde yer alan taçkapısı çarşıyla irtibatı sağlamaktadır. Hanın kuzey cephesini ise; Kuzey taçkapısı, dış tarafa açılan dükkânlar ve kısmen günümüze ulaşan üst kat odaları oluşturmaktadır.

Eserin ilk inşa tarihini belirleyecek herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak farklı vakfiyelerde hanın ismi geçmektedir. Ebu Bekir Ağa'nın H.1123/M. 1710 tarihli vakfiyesinde “Han-ı cedit”, Hacı Ali Efendi oğlu Hacı Mehmed Efendi'nin 17 cemaziye'l-ahir 1167 tarihli vakfiyesinde ve Civelekzade Mustafa Ağa'nın 1267 tarihli vakfiyesinde “Yengi Han” olarak geçmektedir. Bu iki vakfiyeye göre 1710 ve 1850 tarihleri arasında han mevcuttur.²⁴⁷

²⁴⁴ Şancı, a.g.t., s. 257-258.

²⁴⁵ Türkiye Ermenisi yazar, dil ve tarih araştırmacısı.

²⁴⁶ Meraki, Sarıca, Süllü, a.g.e., s. 78.

²⁴⁷ Meraki, Sarıca, Süllü, a.g.e., s. 79.

2.2.3. Tütün Hanı (Kuyumcular Çarşısı)

Tamamen kesme taştan inşa edilmiş olan tek katlı han, çevresindeki toplam 37 adet dükkândan meydana gelmektedir. Hanın yamuk planı, köşelerde bulunan dükkânların planlarına da sirayet etmiştir, ayrıca avlunun ortasına da küçük küçük dükkânlar yerleştirilmiştir. Hanın iş hanı olarak inşa edildiği düşünülmektedir, zira mekânda ahır olarak kullanılabilecek bir yapı mevcut değildir.

Hanın ilk inşa tarihine dair kitabesi veya vakfiyesi bulunmamaktadır. Ancak, Tütün Hanı'nın ismi, Müftüzade Necip Beyin 1909 tarihli vakfiyesinde geçmektedir. Buna göre eser. 19. yüzyılda mevcuttur.²⁴⁸

2.3. ÇEŞMELER

2.3.1. Nakip Çesmesi

Gübahçe Mahallesi'nde bulunan bir eve bitleştirilmiş çeşme kütsesi, üstten kademeli bir silmenin oluşturduğu korniş tarafından sınırlandırılmıştır. Eserin kitabesi çeşme aynası üzerinde bulunmaktadır. Çeşme üzerinde bulunan mermer kitabede; "kast-1 Nakip 1326" ifadesi geçmektedir. Buna göre çeşme H. 1326/M. 1908 yılında inşa edilmiştir. Kitabede yaptırana dair hiçbir bilgi bulunmamakla birlikte, Mehmet Tekin, Nakip ailesinden Sakıp Nakib'in çeşmenin banisi olduğunu belirtmektedir.²⁴⁹

2.3.2. Nefise Kadın Çesmesi

Meydan Caddesi ile Fabrikalar Caddesi'nin kesişme noktasındaki çeşme; iki katlı bir konutun köşesine çift cepheli olacak şekilde yapılmıştır. Çeşmedeki kemerin kilit taşı çökertme olarak vurgulanmıştır. Kemerler, dıştan kabartma bir silme ile çerçevelemiştir. Önceden eve ait bir oda olan kısımda şimdi çeşmenin su haznesi bulunmaktadır. Yapıda dekoratif amaçlı kemerler ve süslü yazılı kitabeler dışında tezyini bir unsura rastlanmamaktadır.²⁵⁰

2.3.3. Muhittin Paşa Çesmesi

Çankaya Caddesi'ndeki çeşme, tamamen mermerle inşa edilmiştir. Çeşmenin ilk inşası Muhittin Paşa tarafından 1913 senesinde Cumhuriyet mahallesinde gerçekleşmiş,

²⁴⁸ Meraki, Sarıca, Süllü, a.g.e., s. 80.

²⁴⁹ Fuat Şancı, a.g.t., s. 381.

²⁵⁰ Fuat Şancı, a.g.t., s. 391-392.

daha sonra 1989 yılında çeşme, sokak kısmına nakledilmiş ve daha sonra da yeni hamama giden sokağın başına taşınmıştır.²⁵¹

²⁵¹ Fuat Şancı, a.g.t., s. 406.

SONUÇ

Çalışmamızda XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Halep vilayetine bağlı bir kaza merkezi olan Antakya şehrinin salnâme bilgilerinin incelenmesi ve genel değerlendirmesi yapılmıştır. Tanzimat sonrası süreçte salnâme denilen yıllıkların oluşturulmasıyla şehirlerin genel yapısı, işleyişi, idârî, sosyo-ekonomik ve kültürel durumları, konu edilen bölgenin görevlileri ve bu kişilerin sorumlulukları hakkında bilgiler kayıt altına alınmıştır. Böylece hem içinde bulunulan yüzyıl hem de sonraki yüzyıllar için önemli kaynaklar hazırlanmıştır.

Genel çerçevesiyle Salnâme-i Vilayet-i Haleb ve Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye salnamelerinden yararlanarak hazırladığımız çalışmamıza zaman zaman başka kaynakların da yardımıyla bölümler eklenmiştir.

Salnâmelerden incelediğimiz Anadolu coğrafyasında stratejik bir konuma sahip olan Antakya şehri; çok eski bir tarihe sahiptir. Tarih boyunca merkezi bir noktada yer alan şehir süreç içerisinde Hititler, Asurlar, Oğuzlar, Persler, Makedonlar, Selefkoslar, Romalılar, Bizanslar, Selçuklular, Memlükler, Osmanlılar gibi birçok devletin egemenliği altında kalmıştır. XX. yüzyılda ise farklı devletlerin çıkar mücadelelerinin merkez noktası olan şehir önemini birkez daha ortaya koymuştur. Çeşitli devletlerin hâkimiyetinde bulunduğu için kültürel, sosyo-ekonomik ve mimari yönüyle zenginleşmiştir. Ancak insan topluluklarının ve dinlerin katkısıyla, ayrıca tarihten aldığı yapıyla gelişen, zenginleşen kent; uğradığı doğal ve yapay sıkıntılar sonucu yıpranmışsa da günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.

İncelediğimiz yıllar arasındaki salnâme kayıtlarına göre Antakya kaza merkezi genel olarak Müslüman nüfustan oluşmaktadır. Bu da görevlilerin çoğunluğunun Müslüman halktan belirlenmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte gayrimüslim tebeadan da görevlendirilenler vardır. Şehirde tarıma elverişli araziler çoktur. Buralarda buğday, hınta, arpa vb. gibi ürünler elde edilmektedir.

Hayvancılık verilerine bakıldığında XIX. yüzyılın ortalarında önemli miktarda küçükbaş ve büyükbaş hayvanın yanısıra kümes hayvanları da beslendiği anlaşılmaktadır. Arıcılık ise yıllar geçtikçe artan bir oranla yapılmıştır. Bölgenin ekonomisinde sanayi de

önemli bir yer tutmuştur. Özellikle ipek dokumacılığı büyük bir pazar payına sahip olmuştur.

Tüm bu özellikleriyle XIX. yüzyılda Halep vilayetine bağlı bir kaza olan Antakya; uzun yıllar Osmanlı Devleti hâkimiyetinde kalmıştır. Bu süreçte idârî, adlî, iktisadî yapısında ortaya çıkan değişikliklerle eski ihtişamına ulaşması hedeflenmiştir.

KAYNAKÇA

- AVCI Casim, “Nâib”, *DİA*, İstanbul, C.32, 2006, s. 311.
- AYDIN Bilgin, “Salnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 2009, C. 36.
- BAHADİR Gürhan, *İslâm Fethinden Haçlılara Kadar Antakya*, Antakya: Antakya Beldediyesi, 2012.
- BELAZURÎ, *Fütuhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- BEYEN Kemal vd., “Antakya’nın Geçmişten Günümüze Sismik Aktivitesi ve Yapılması Gerekenlerin Bir Uluslararası Konferansın Işığında Değerlendirilmesi”, Ankara, *Türkiye Mühendislik Haberleri Dergisi*, S. 423 (2003).
- BOSCH Clemens Emin, *Roma Tarihi’nin Ana Hatları*, çev. Sabahat Atlan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- DEMİR Ataman, *Çağlar İçinde Antakya*, İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, 1996.
- DEMİRCİOĞLU Halil, *Roma Tarihi*, I. Cilt, Ankara: TTK, 1998.
- DUMAN Hasan, “Osmanlı Yıllıkları (Salnâmeler ve Nevsaller)”, İstanbul: *İslâm Tarih, Sanat ve Kültürü Merkezi (IRCICA)*, 1982. (Not: 2 Ekim 2006 yılında dijital ortama aktarılan baskısından alıntılanmıştır).
- ERDOĞAN, Berlin, “Salnâmelere Göre Antakya”, Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE İslâm Tarihi ve Sanatları ABD, İslam Tarihi Bilim Dalı, 2014.
- EROĞLU Cengiz, Murat BABUÇOĞLU, Mehmet KÖÇER, “Osmanlı Vilayet Salnâmelerinde Halep”, Ankara: *Ortaoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM)*, 2012.
- GÜN Doğan, *XVIII. Yüzyılda Antakya’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1708-1777)*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi SBS Tarih (Yeniçağ Tarihi) ABD, 2006.
- GÜNALTAY Şemseddin, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elâm ve Mezopotamya*, Ankara: TTK, 1987.
- GÜNDÜZ Ahmet vd., *Hatay Tarihi*, Hatay: Anıt Matbaa, Aralık 2013.
- GÜNDÜZ Ahmet, Erdinç GÜLCÜ, “XVI. Yüzyılda Antakya Nahiyesi (1526-1584)”, Hatay: *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 12, 2009.

- HIZLI Mefail, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Döneminde İlköğretim ve Bursa Sibyan Mektepleri*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1999.
- HIZLI Mefail, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, Bursa, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XVII, S. 1, 2007.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. Beşir Eryarsoy, II. cilt, İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.
- İNAN Süleyman, “Aydın Vilayeti Salnamelerine Göre Denizli (1890-1900)”, *Denizli, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 5 (1999).
- İPŞİRLİ Mehmet, “Nâib”, *DİA*, İstanbul, C. 32, 2006, s. 312.
- İPŞİRLİ Mehmet, “Şeyhülislam”, *DİA*, İstanbul, C. 39, 2010, s. 92.
- İZGÖREN Ahmet Zeki, “Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi”, C. 3, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, S. 6.
- KAEGİ Walter E., *Bizans ve ilk İslam Fetihleri*, çev. Mehmet Özay, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- KARA Âdem, *Antakya'nın III Numaralı Şer'iyeye Sicili (H. 1156–1157 / M. 1743–1745)*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi SBE, 2000.
- KESKİN Nuray, *Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi: Türkiye'de İllerin Yönetimi*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi SBE Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Yönetim Bilimleri) ABD, 2007, s. 152.
- MERAKİ Şakir, Özgür Sarıca, Tekin Süllü, *Hatay Kültür Envanteri*, Cilt 1, Hatay: Hatay Valiliği, 2011.
- ÖZDEMİR Rıfat, “Osmanlı Döneminde Antakya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı”, Ankara, *Belleten Dergisi*, C. LVIII, S. 221 (Nisan-1994), s. 146-148.
- ÖZKAYA Yücel, “Kaymakam”, *DİA*, Ankara, 2002, C. 25.
- PAKALIN M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1954, Cilt 3.
- PALALI İlhan, “Osmanlı Salnameleri ve Tarih Araştırmalarındaki Kaynak Değeri”, *Şanlıurfa, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 23 (2010).
- PEHLİVANLI Hamit, Y. SARINAY ve H. YILDIRIM, *Türk Dış Politikasında Hatay (1918-1939)*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2001.
- SAHİLLİOĞLU Halil, “Antakya”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1991, C. 3.

- Salnâme-i Vilayet-i Haleb, H. 1867, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900.
- SAVCI Nergis, *Hatay Cumhuriyeti: Kuruluşu ve Anavatana Katılışı*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi ABD, 2007.
- SEVİM Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, 1983.
- SÜTÇÜ Tefik, “Sosyal Bilimlerde Araştırma Kaynağı Olarak Almanaklar, Sâlnâmeler ve Yıllıklar”, *İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 18, 2004.
- ŞAHİN İlhan, “Nahiye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 2006, C. 32., s. 306-308.
- ŞANCI Fuat, *Hatay İlinde Türk Mimarisi I.*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi SBE İslam Tarihi ve Sanatları (Türk İslam Sanatları Tarihi) ABD, 2006.
- et-TABERİ Ebû Cafer Muhammed bin Cerir, *Tarih-i Taberî*, 3. Cilt, İstanbul: Elif Yayınevi, 1983.
- TEKİN Mehmet, *Hatay Tarihi*, Antakya: Hatay Kültür Turizm ve Sanat Vakfı ile Antakya Gazeteciler Cemiyeti Ortak Yayını, 1993.
- TOPKAYA Âdem, *Salnâmelere Göre Konya Vilayeti (Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı)*, (Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- TUTAR Âdem, *XX. Yüzyıl Hatay Tarihi ve Günümüz İnanç Coğrafyası*, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya: İnönü Üniversitesi SBE, 1997, s. 127-128.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Ankara: TTK, 1983.
- YAŞAR M. Ali, *12 Numaralı Antakya Şer’iyye Sicili H. 1222-1225 (1807-1810)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya: İnönü Üniversitesi SBE, 1995, s. 266-271.
- YÜCETÜRK Zemzem, “İlk Vilayet Salnamesi Olan 1283 (1866-1867) Tarihli Salnameye Göre Bosna’nın İdarî Yapısı”, Artvin, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi (KaraM)*, S. 59, 2018.
- YÜKSEL Abdullah, *H. 1287 (M. 1870) – H. 1297 (M. 1880) Yılları Arasında Hüdavendigâr Vilayeti Salnâmelerinde Kütahya Sancağı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Muhammed Fatih Yılmaz
Tez Adı	SALNAMELERE GÖRE XIX. ASRIN II. YARISI ANTAKYA'DA SOSYO-EKONOMİK VE İDARİ DURUM
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Dr. Öğr. Üyesi İlhami ORUÇOĞLU
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 22.01.2020

İmza :